

Het begrip «Ideologie»

Inleiding

Mede onder invloed van het neopositivisme wint het inzicht steeds meer veld dat een aanzienlijk deel van de wijsgerige en sociaal-wetenschappelijke problematiek van terminologische en semantische aard is. Vele onenigheden en discussies berusten op begripsvaagheden en terminologische verwarringen. Dit lijkt mij in hoge mate ook het geval bij hypotesen, theorieën en discussies rond het fenomeen «ideologie». Waarom?

Een oppervlakkige analyse van het kontekstueel gebruik van de term ideologie en van een aantal verspreide definities van het begrip dat door de term wordt gedekt leidt tot volgende vaststellingen: 1° dat verschillende, onderling uiteenlopende betekenissen, of groepen van betekenissen, kunnen onderscheiden worden; 2° dat binnen iedere betekenisgroep het kontekstueel gebruik of de gegeven definities van de term vaag, weinig akkuraat blijven. De term wordt multisemantisch aangewend en wordt onvoldoende helder en nauwkeurig gedefinieerd. Gevolgen hiervan zijn: dubbelzinnige uitspraken, begripsverwarring, spekulatieve en onverifieerbare hypotesen en stellingen, divergente theorieën.

De wenselijkheid van een klare begripsbepaling en van een geüniformeerd taalgebruik dringt zich op: temeer daar ideologie een term met interdisciplinair karakter is, gebruikt in zo uiteenlopende disciplines als sociale wijsbegeerte, sociale psychologie, sociologie, politicologie, kennisleer, typologie van wereldbeschouwingen e. a. Om te vermijden dat deze disciplines naast elkaar heenpraten en om een toekomstige systematisering en integrering van hun resultaten mogelijk te maken dient men te beschikken over eenheid en eenduidigheid in de terminologie en begripsbepaling.

Dit artikel wil pogen bij te dragen tot het opbouwen van een bevredigende inhoudsbepaling van ideologie. Daartoe zullen een aantal definities en kontekstueel gegeven betekenissen onderzocht en bekritiseerd worden, om via die analyse en kritische evaluatie de nodige elementen voor de konstruktie van een bevredigende definiëring te vinden.

Bij de keuze van betekenissen (of: betekenisgroepen) en definities kon binnen het beperkte kader van een artikel uiteraard geen volledigheid en

geen historisch verantwoorde representativiteit worden beoogd (4). De veelheid van betekenissen en definities moet tot enkele basiskategorieën worden herleid, en elke categorie met een beperkt aantal illustratieve voorbeelden worden toegelicht. Gevolg hiervan is een schematisering die, zoals elke schematisering, een enigszins arbitrair karakter kan vertonen en die hier of daar één der geïntegreerde elementen kan geweld aandoen. Maar dit onvermijdelijke tekort is de tol die moet betaald worden voor de poging om het komplekse ideologie-probleem enigszins overzichtelijk te maken en kritisch te benaderen. Ik wil enkel hopen erin geslaagd zijn, de belangrijkste en meest verspreide betekenissen van ideologie in de klassifikatie op te nemen.

Deze klassifikatie omvat vier basisbetekenissen, die achtereenvolgens zullen worden behandeld: (1) ideologie als wijsgerige discipline, (2) ideologie als 'vals bewustzijn', (3) ideologie als 'Weltanschauung', (4) ideologie als socio-ekonomisch en politiek verwijzings- en oriënteringssysteem. Bij de poging tot definiëring zal ik mij van de eerste drie betekenissen distantiëren en aansluiting zoeken bij de vierde betekenis.

Vooraf dienen echter nog de eisen aangegeven waaraan mijns inziens een bevredigende definiëring moet beantwoorden.

In de eerste plaats moet de term zo gedefinieerd worden dat zijn aanvaardbaarheid niet afhankelijk wordt gemaakt van de adoptie van een bepaald wijsgerig systeem. Hij moet wijsgerig-neutraal, intersubjectief aanvaardbaar zijn.

In de tweede plaats moet hij ontdaan worden van zijn vrij verspreide pejoratieve bijbetekenis en polemische intentie. Hij moet emotioneel en moreel neutraal zijn, voorwaarde voor elk wetenschappelijk concept. In de derde plaats moet de term zo gedefinieerd worden dat hij een operationeel wetenschappelijk instrument wordt: d. w. z. een instrument dat ons in staat stelt onze objektieve, wetenschappelijke kennis van een deel of aspekt van de werkelijkheid op gang te brengen of uit te breiden. Dit is slechts mogelijk wanneer de term zo wordt gedefinieerd, dat de definitie zo nauwkeurig en éénduidig mogelijk het fenomeen of de fenomenen aanduidt waarnaar hij wil verwijzen en deze van andere fenomenen onderscheidt; en wanneer de zo geïndiceerde fenomenen een wetenschappelijk aangetoonde of een hypotetische samenhang vertonen, zodat zij een geheel vormen dat tot afzonderlijk objekt van kennis kan worden genomen en dat aanleiding kan geven tot een zinvol geheel van wetenschappelijke proposities.

(1) Voor een overzichtelijke historiek van het ideologie-begrip zie:

- Barth, (H.): « Wahrheit und Ideologie », Zürich, 1945;
- Lenk, (K.): 'Problemgeschichtliche Einleitung', in « Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie », Soziologische Texte, Bd. 4, (1961), 1964, pp. 15-59.

De vraag is dus niet — zoals zij wel eens gesteld wordt — : « Wat is ideologie *eigenlijk*? » Zo gesteld suggereert de vraag dat ideologie een term is die 'wezensnoodzakelijk' verwijst naar een objektieve realiteit die buiten de taal en buiten het bewustzijn als een autonoom feit bestaat. De term kan dan uiteraard slechts met dit ene feit verbonden zijn, en alle meningsverschillen over zijn preciese betekenis moeten dan worden toegeschreven aan een deficiënte werkelijkheidskennis of aan een deficiënte taalbeheersing. Dergelijke foutieve vraagstelling is het gevolg van het projekteren van een taalelement (een term) tot een zijnselement (een ontisch 'wezen'). En het zijn dergelijke projekties die aan de basis liggen van een lange reeks steriele filosofische discussies over de vraag, welke definitie of welke interpretatie van ideologie op de meest adequate wijze het 'wezen' van de ideologie 'vat'. Een definitie van ideologie kan niet geverifieerd worden door één of ander duister 'vatten van het wezen van de ideologie'. Het omgekeerde is veeleer waar: het wezen van de ideologie is het geheel van kenmerken dat zij in de term-definitie krijgt toegewezen. Ideologie is niets anders dan wat wij er op grond van semantische en terminologische afspraak onder verstaan. En vermits wij op grond van dergelijke afspraak gelijk wat onder ideologie kunnen verstaan, kan 'gelijk wat' tot het 'wezen' van de ideologie worden geproklameerd.

De vraag is evenwel: « *Wat kunnen wij onder ideologie verstaan, zo dat ideologie een kennisobjekt konstitueert waarover een samenhangend geheel van wetenschappelijke proposities mogelijk is?* »

Het is enkel in deze formulering dat de vraag zinvol kan gesteld worden, daar alleen deze formulering ons verhindert op spekulatief-filosofische wijze 'gelijk wat' als 'wezen van de ideologie' te beschouwen. In de vierde plaats lijkt het ons wenselijk de term ideologie zo te definiëren dat de definitie enigszins aansluit bij het gangbare taalgebruik (of althans bij één der gangbare betekenissen). Dit om een praktische reden: wanneer de definitie de term volledig van het gangbare taalgebruik zou aliëneren, zou een neologisme de voorkeur verdienen ter vermijding van overbodige misverstanden en verwarringen. Tegen het opgeven van de term ideologie is evenwel een belangrijk bezwaar aan te voeren. Met name het feit dat de term nu eenmaal gevestigd is en dat hij gebruikt wordt ter aanduiding (zij het dan vage aanduiding) van bepaalde fenomenen, en als zodanig instrument van beschouwingen, discussies en polemieken is die een praktische relevantie hebben en die ook doorwerken in de wijsgerige en wetenschappelijke activiteit. De wijze waarop hij gebruikt wordt blijkt evenwel het zoeken naar, en het bereiken en verspreiden van wetenschappelijke kennis te hinderen. Daarom dringt de wenselijkheid om de term te zuiveren en wetenschappelijk operationeel te maken zich op: hij kan dan misschien van een 'waarheids-

storend' tot een 'waarheids-bevorderend' element worden. Het invoeren van een neologisme zou m. i. minder kans maken om het onkritische ideologie-begrip te verdringen dan een kritisch gezuiverd en operationeel gemaakt ideologie-begrip.

Wij kunnen dan de hierboven geformuleerde vraag als volgt aanvullen en tot uitgangspunt van dit artikel stellen : « *Hoe kunnen wij, aansluitend bij het gangbare taalgebruik, ideologie zo definiëren, dat de term naar nauwkeurig bepaalde en omliggende fenomenen verwijst die een afzonderlijk kennisobject kunnen konstitueren waarover een samenhangend geheel van wetenschappelijke proposities mogelijk is?* »

1. Ideologie als Discipline

Een eerste betekenis van de term ideologie heeft nog slechts een historisch belang. In Webster's New International Dictionary vinden wij haar vermeld als : « the science of ideas » (2). A. Lalande's *Vocabulaire technique et critique de la Philosophie* geeft een omvattendere omschrijving : « science qui a pour objet l'étude des idées (au sens général de faits de conscience), de leurs caractères, de leurs lois, de leur rapport avec les signes qui les représentent et surtout de leur origine » (3). Deze betekenis is historisch verbonden met de naam van *Destutt de Tracy*, (1754-1836), een volgeling van Condillac. Hij lanceerde de term met zijn « *Mémoire sur la Faculté de Penser* » (1796-1798) en « *Projet d'éléments d'Idéologie* » (1801). Voor hem en voor zijn school (Cabanis, Volney, Garat, Daunou e.a.) vormde de ideologie een onafhankelijke wijsgerig-psychologische discipline die een sensualistische verklaring en theorie van de bewustzijnsinhouden ('ideeën') nastreefde. « Ideoloog » werd dan diegene genoemd die zich met die discipline bezighield.

Het ontstaan van deze discipline en haar benaming moet worden gezien tegen de achtergrond van de thematiek der Verlichtingsfilosofie der 17^e en 18^e eeuw. Deze had zich — met vertegenwoordigers als Hobbes, Locke, Condillac, Helvetius, De Lamettrie, Diderot, Holbach — veelvuldig en op geëngageerde wijze bezig gehouden met kritische studie van 'ideeën' die — onder de vorm van vooroordelen, religieuze dogma's, geloofsovertuigingen, bijgelovige en illusoire voorstellingen — aanspraak maakten op 'waarheid' en 'geldigheid', maar door de 'verlichte' filosofen ontmaskerd werden als

(2) Webster's New International Dictionary, 2nd ed., 1948.

(3) Lalande, (A.): « *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* », 7me éd., 1956, p. 458.

deviaties waarbij de geest van zijn waarheidsfunctie werd afgeleid. Het was hun te doen om de ontmaskering van die 'ideeën' die niet het produkt waren van de zuivere ratio, maar van een denken dat dienstbaar was gemaakt aan belangen, emoties, affekten, machtspolitieke motieven. En niet alleen om ontmaskering van die ideeën, maar ook om bestrijding ervan.

Die bestrijding vooronderstelde een algemene theorie of leer van de 'ideeën': hun ontstaan, hun kenmerken, hun wetmatigheden, hun functie in individu en gemeenschap, hun samenhang met andere psychische en sociale fenomenen. Zulke theorie moest het mogelijk maken de beperkingen, vervormingen en misleidingen van het denken en van de kennis op het spoor te komen, en zodoende de middelen verschaffen om de 'valse ideeën' te bestrijden. Destutt deTracy's « Ideologie » wilde dergelijke « wetenschap van de ideeën » zijn.

Deze kritische ontmaskeringsactiviteit van de Verlichtingsfilosofen moet op haar beurt gezien worden tegen de achtergrond van de algemene ontwikkelingslijn van de westerse wijsbegeerte en wetenschap: de progressieve strijd van het rationele denken voor maximale autonomie t. o. v. religieuze en scholastische dogmatiek en voor bevrijding van de ratio uit haar situatie van socio-ekonomische en machtspolitieke dienstbaarheid.

Tegen deze achtergrond beschouwd heeft de ideologie als kritische ideeënleer haar uitgangspunt reeds bij F. Bacon. In zijn « idolen »-leer legde hij de basis voor de latere studie van de ateoretische momenten in het menselijk denken, van de factoren die de rede in haar waarheidsstreven hinderen en misleiden. Ook Descartes' principe van de « methodische twijfel » moet beschouwd worden als een mijlpaal in de strijd voor autonomie van de zuivere rationaliteit, als verzet tegen traditioneel overgeleverde dogma's, vooroordelen, denkkategorieën.

In dit 'geistesgeschichtliche' perspectief is het ontstaan van de 'ideologie' als zelfstandige discipline bij Destutt de Tracy de logische konsekwentie van de wijsgerige ontwikkelingslijn die doorheen de Moderne Tijden loopt. Dit verklaart dan ook, dat de « ideologen » de kwalifikatie van « fundamentele » wijsgerige en wetenschappelijke discipline voor hun leer opeisten. Het is deze betekenis die etymologisch aan de basis van de term « ideologie » ligt. Aanvankelijk had de term dus betrekking op een leer, een discipline, een wijsgerige theorie; en niet op een wijze van denken of op een geheel van denkbeelden, zoals bij de latere evolutie van de term het geval zal zijn. Deze evolutie (empirisch moeilijk te achterhalen) is waarschijnlijk het gevolg van een verwarring tussen « ideologie » als discipline en het objekt van die discipline (de 'ideeën'), waarbij de term geleidelijk meer en meer voor dit objekt werd gereserveerd.

Wij kunnen die historische betekenis van « ideologie » als discipline bij onze poging tot definiëring verwaarlozen, omdat de term in die betekenis bijna volledig uit het huidige taalgebruik is verdwenen. De discipline zelf is ofwel opgegaan in andere disciplines (epistemologie, psychologie, kennis-sociologie ...), ofwel — zoals vooral in het Duitse taalgebied — onder een andere naam in verwante vorm blijven voortbestaan (« Ideologienlehre », « Ideologiekritik »).

Nog slechts in uitzonderlijke gevallen wordt de term in zijn aanvanke-lijke betekenis vermeld, zoals bijvoorbeeld in een definitie van D. G. MacRae: ideologie is « both the distortion of thought by interest — public or private, consciously or unconsciously known- and the study of such distortion ... » (4). De tweede in deze definitie vermelde betekenis herinnert dus nog aan ideologie als discipline. Maar het is de eerst vermelde betekenis (« the distortion of thought ») die aansluit bij de betekenis die de term sedert de 19^e eeuw in het gangbare taalgebruik heeft gekregen.

2. Ideologie als « Vals Bewustzijn » of « Ongeldige Kennis »

In een tweede groep van definities verwijst ideologie inderdaad naar die denkvormen en denkinhouden die het *objekt* van de kritiek der 'ideologen' uitmaakten en niet meer naar de kritische en analytische activiteit zelf. Als ideologisch worden dan die begrippen, proposities, redeneringen en theorieën bestempeld die geen 'adekwate' voorstelling geven van de werkelijkheid waarop zij pretenderen betrekking te hebben. Ideologie verwijst naar alle denkvormen die met dergelijke begrippen en proposities opereren en dergelijke redeneringen en theorieën konstrueren. De term krijgt hier een pejoratieve en polemische konnotatie. Hij wordt gebruikt om bepaalde denkinhouden als « vals », « werkelijkheidsvreemd », « illusoir », « inadekwaat », « irreëel » te brandmerken en om aldus een filosofische of politieke tegenstander te diskrediteren.

Wat wordt met deze termen bedoeld?

Laten wij vooraf vaststellen dat het termen betreft die vaak, in polemische situaties en vanuit een filosofisch of politiek engagement, louter als psychologisch wapen worden gehanteerd zonder preciese begripsinhoud. Ze hebben in zulke situaties enkel een psychologische functie: (1) een individueel-psychologische functie voor het subjekt dat ze gebruikt, nl. zelfbevestiging en manifestatie van het eigen 'waarheidsbesef', en (2) een sociopsychologische functie m. b. t. de tegenstander, nl. verdachtmaking van diegene

(4) MacRae, (D. G.): « Ideology and Society. Papers in sociology and politics », London, Heinemann, 1961, p. 64.

die andere opvattingen verdedigt. « Vals », « werkelijkheidsvreemd » ... etc. betekenen dan niet veel meer dan : « dom », « naïef » of « ingegeven door bedekte motieven of door oneerlijke bedoelingen ».

Daarnaast worden deze termen evenwel ook gebruikt met deskriptieve intentie en met aanspraken op begripsinhoudelijke bepaaldheid. Ze hebben dan betrekking op een bepaalde relatie tussen bewustzijn en aan dit bewustzijn externe realiteit, tussen denken en waarheid ; een relatie aan de hand waarvan « ideologisch » van « niet-ideologisch » denken kan worden onderscheiden. Lalande vermeldt deze betekenis als : « analyse ou discussion creuses d'idées abstraites, qui ne correspondent pas aux faits réels » (5).

Het is ook in deze zin dat « ideologie » gebruikt wordt in de samenstelling « Ideologiekritik », ter aanduiding van de kritisch-geëngageerde activiteit die het historisch uitgangspunt van de kennissociologie vormt en er nu nog (als praktische toepassing en normatief element) deel van uitmaakt. De « Ideologiekritik » houdt zich bezig, volgens de omschrijving van H. J. Lieber, met de « Auffindung sozialbedingter Denkstörung » en de « Nachweis der Bedingungen falschen Bewusstseins » ; zij streeft naar « Einsicht in die soziale Bedingtheit von Bewusstseinsstrukturen und Bewusstseinsgehalten und in deren soziale und politische Funktion » en wil « zwischen in einer Zeit wirklichen und unwirklichen Gedanken unterscheiden. (6) Ideologie wordt hier dus gedefinieerd als 'vals bewustzijn', als een gedeformeerde denkvorm, als 'onwerkelijke' (niet-realistische, niet-adekwate) ideeën, als abstracte ideeën die niet met de feiten overeenkomen.

Het problematische in deze benadering ligt in de moeilijkheid om een duidelijk en bruikbaar criterium te vinden ter definiëring van 'vals' bewustzijn, van 'niet-realistische' of 'niet-adekwate' bewustzijnsinhouden. Zonder de beschikking over dergelijk criterium staan wij voor een spekulatief, niet-verifieerbaar onderscheid tussen « geldige » en « ongeldige », tussen « ware » en « valse » kennis. Het is opvallend hoe veelvuldig deze termen gebruikt worden zonder expliciet geformuleerde inhoudsbepaling, ook door die wijsgerige auteurs en strekkingen die op deze termen een hele ideologieinterpretatie en -theorie konstrueren. Enkele historische voorbeelden kunnen dit illustreren.

(1) De interpretatie van Verlichtingsrationalisten en Irrationalisten

Voor de rationalisten gold al dat denken als 'ideologisch' dat dienstbaar werd gemaakt aan emotionele behoeften, aan socio-ekonomische belangen

(5) Lalande, op. cit., p. 459.

(6) Lieber, (H. J.) : « Philosophie, Soziologie, Gesellschaft. Gesammelte Studien zum Ideologieproblem », Berlin, W. de Gruyter, 1965, p. 83.

en aan machtspolitieke doelstellingen. Het gold als ideologisch omdat het geen adekwate weergave zou zijn van de werkelijkheid, vooral niet van de sociopolitieke werkelijkheid. Voor de rationalisten gaf slechts dat denken een adekwate werkelijkheidsweergave dat in zuivere vorm gehoorzaamt aan de intrinsieke eisen van de universele 'ratio' zelf en zich niet door 'irrationele' elementen van zijn authentieke waarheidsfunctie laat afleiden.

Rationeel denken moet vrij zijn van vooroordelen, gezagsargumenten, traditionele geloofsovertuigingen, dienstbaarheid aan ir-rationele motieven. Alle denken dat aan deze eisen niet voldoet is « inadekwaat », « ongeldig », « vals ».

Voor een aantal irrationalisten daarentegen gold precies deze kritiek van de rationalisten als 'ideologisch'. Het rationalisme werd beschouwd als een 'werkelijkheidsvreemd' denken, een denken dat de emotionele en irrationele aspecten van het menselijk handelen en van de socio-politieke realiteit miskent en gelooft in het 'oordeel' van de almacht van de zuivere 'ratio'. Zo werd de term « ideoloog » bijvoorbeeld door Napoleon I gebruikt om het type van de intellectueel aan te duiden die kritiek uitoefende op de gevestigde machten en de bestaande sociopolitieke orde, met de pejoratieve bijbetekenis van « irreële wereldverbeteraar ». H. D. Aiken schrijft in dit verband: « During the Napoleonic Era ... 'ideology' came to mean virtually any belief of a republican or revolutionary sort, that is to say, any belief hostile to Napoleon himself » (?). En deze irrationalistische ideologiekritiek vormt geen geïsoleerd 'Napoleontisch' fenomeen, maar dient gesitueerd in een lange wijsgerige traditie: « Von Denkern wie Machiavelli und Hobbes führt diese Linie über Napoleons denunziatorisches Ausspielen der Realpolitik gegenüber den 'Ideologen' bis hin zu Nietzsche, Pareto und Sorel » (?). Voor deze irrationalisten betekent 'niet-ideologisch' denken: een 'realistisch' denken, een denken dat zich bewust is van de irrationele natuur van kosmos, mens en maatschappij, en dat zich pragmatisch aan de eisen en mogelijkheden van die irrationele natuur aanpast.

Deze voorbeelden illustreren het ongedefinieerde, vage en kontradictoire gebruik van het onderscheid « geldig-ongeldig », « adekwaat-inadekwaat », « waar-vals » denken. Zij tonen ook aan dat het ideologie-probleem in deze benadering in eerste instantie een onopgelost epistemologisch, en ook een ontologisch en antropologisch probleem is. Het gebruik door de Verlichtings-rationalisten van de termen « adekwaat », « geldig », « waar » enz. presupposeert een epistemologie volgens dewelke het bewustzijn in staat is tot

(7) Aiken, (H. D.): « The Age of Ideology », New York, Mentor, 1956, pp. 16-17.

(8) Lieber, (H. J.), op. cit., p. 89.

een structuur- en vormgelijke reproductie van de realiteit, in de zin van een naïef kennisteoretisch realisme. Zij gaan uit van het postulaat van de « adaequatio intellectus et rei », ofwel in zijn empiricistisch-sensualistische betekenis ('adekwate' werkelijkheidsreproductie tengevolge van de perceptie en associatiewetten) ofwel in zijn Cartesiaanse betekenis ('adekwate' werkelijkheidsreproductie tengevolge van de korrespondentie tussen werkelijkheidsstructuur en de 'ideae innatae'). Deze epistemologische vooropstellingen gaan gepaard met de vooropstellingen van een rationalistische ontologie en antropologie, volgens dewelke de totaliteit van mens en wereld beantwoordt aan rationele ordeningsbeginselen, waarvan de mens in zijn denken en in zijn sociaal organisatiepatroon weliswaar afwijkt, maar die hij door een grotere rationele bewustwording progressief zuiverder kan en moet realiseren.

De irrationalisten verwerpen zowel deze epistemologische als deze ontologische en antropologische vooropstellingen van de rationalisten. Zij vervangen de « adaequatio intellectus et rei » door een pragmatisch waarheidskriterium en verwerpen het rationalistische wereld- en mensbeeld ten voordele van een irrationele ontologie en antropologie.

Het is duidelijk dat termen die dergelijke uiteenlopende en kontradictoire presupposities impliceren weinig geschikt zijn om tot een wetenschappelijk bruikbare begripsbepaling van « ideologie » te leiden. Dit probleem werd mijns inziens ook niet bevredigend opgelost door recentere auteurs en strekkingen die zich bij deze omschrijving van ideologie als « vals bewustzijn » aansloten en wier opvattingen nog een ruime verspreiding genieten : het Marxisme, K. Mannheim en T. Geiger.

(2) *De Marxistische Ideologie-Interpretatie*

De Marxistische ideologie-interpretatie is wellicht diegene die het meest heeft doorgewerkt in het gangbare gebruik van de term « ideologie ». MacRae schrijft in dit verband : « When people to-day hear the word 'ideology' they almost automatically associate it with some aspect of class consciousness or class feeling which has coloured thought or desire. In fact, whatever their political beliefs, they accept a Marxist interpretation of the term ». (9). Lalande omschrijft de Marxistische interpretatie als volgt : « Pensée détachée du réel, qui se développe abstraitement sur ses propres données, mais qui est en réalité l'expression de faits sociaux, particulièrement de faits économiques, dont celui qui la construit n'a pas conscience, ou du moins dont il ne se rend pas compte qu'ils déterminent sa pensée. Très

(9) MacRae, op. cit., p. 63.

usuel en ce sens dans le marxisme ». (10). Het uitgangspunt van deze interpretatie ligt in Marx' aansluiting bij en kritiek op de godsdienstinterpretatie van Feuerbach.

Feuerbach ziet in de religie een geheel van voorstellingen die het produkt zijn van een vals bewustzijn, het inadekwate bewustzijn dat de mens van zichzelf en van zijn wereld heeft. De mens projekteert zijn eigen 'wezen' (zijn eigenschappen, idealen, wensen) in een 'ideel' wezen dat hij in een 'bovennatuurlijke' realiteitsdimensie situeert. Religie is het produkt van een fiktieve zelfontdubbeling door de mens van zijn wezen; van een psychisch proces waarbij de mens zijn eigen wezen buiten zichzelf projekteert. In de religie manifesteert zich het zelfbewustzijn en wereld-bewustzijn van de mens, het is in een zekere zin dit bewustzijn: « ... im Wesen und Bewusstsein der Religion ist nichts anderes, als was überhaupt im Wesen und im Bewusstsein des Menschen von sich und von der Welt liegt » (11). Maar dit bewustzijn heeft twee specifieke kenmerken: (1) het is, om het paradoxaal uit te drukken, een 'onbewust bewustzijn': de religie-schepende mens is er zich zelf niet van bewust dat zijn voorstellingen projekties zijn van zijn zelf-'beleving' en van zijn wereld-'beleving', hij is er zich niet van bewust dat het gepretendeerde metafysische dualisme van 'goddelijke' en 'menselijke' realiteit illusoir is en dat het in werkelijkheid een projektieve identiteit betreft; hij herkent zichzelf niet in zijn schepping, hij beschouwt haar integendeel als een autonome realiteit waarvan hij afhankelijk is en waaraan hij zich onderwerpt.

De religie is derhalve een aliënatie van zijn eigen wezen. Met Feuerbach's woorden: « Die Religion ist die mit dem Wesen des Menschen identische Anschauung vom Wesen der Welt und des Menschen. Der Mensch steht aber nicht über seiner wesentlichen Anschauung, sondern sie steht über ihm: sie beseelt, bestimmt, beherrscht ihn » (12);

(2) omwille van deze aliënatie is dit bewustzijn 'vals' of 'inadekwaat': de projektie van het eigen wezen in een ideële realiteit wijst op een bewustzijn dat de realiteit niet ziet zoals zij in de objektive, empirische orde is.

In deze betekenis van « produkt van vals bewustzijn » is religie voor Feuerbach « ideologie ».

Hierbij sluit Marx zich grosso modo aan. Hij maakt evenwel bezwaar tegen het gevaar voor psychologistische interpretatie van deze theorie. De projektietheorie kan namelijk begrepen worden als een theorie volgens de-

(10) Lalande, op. cit., p. 459.

(11) Feuerbach, (L.): « Das Wesen des Christentums », geciteerd in « Ideologie. Ideologiekritik und Wissenssoziologie », op. cit., p. 85.

(12) Feuerbach, op. cit., p. 83.

welke het een overanderlijk gegeven van de menselijke psychische structuur zou zijn dat hij in illusoire voorstellingen de vervulling van zijn eigen wezen en de bevrediging van zijn behoeften en aspiraties zou zoeken. Voor Marx is het ideologisch bewustzijn geen universeel en wezensnoodzakelijk gegeven van het menselijk psychisme. Het is een epifenomeen, gebonden aan een bepaald maatschappij-type: « Feuerbach geht von dem Faktum der religiösen Selbstentfremdung, der Verdopplung der Welt in eine religiöse und eine weltliche aus. Seine Arbeit besteht darin, die religiöse Welt in ihre weltliche Grundlage aufzulösen. Aber dass die weltliche Grundlage sich von sichselbst abhebt und sich ein selbständiges Reich in den Wolken fixiert, ist nur aus der Selbstzerrissenheit und Sichselbstwidersprechen dieser weltlichen Grundlage zu erklären. Diese selbst muss also in sich selbst sowohl in ihrem Widerspruch verstanden als praktisch revolutioniert werden » ... « Feuerbach löst das religiöse Wesen in das menschliche Wesen auf. Aber das menschliche Wesen ist kein dem einzelnen Individuum inwohnendes Abstraktum. In seiner Wirklichkeit ist es das Ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse » ... « Feuerbach sieht daher nicht, dass das 'religiöse Gemüt' selbst ein gesellschaftliches Produkt ist und dass das abstrakte Individuum, das er analysiert, einer bestimmten Gesellschaftsform angehört ». (13).

Voor Marx is het ideologische bewustzijn dus een produkt van een bepaald maatschappijtype, van sociale verhoudingen die gekenmerkt zijn door 'Selbstzerrissenheit' en 'Sichselbstwidersprechen'. Hiermee verwijst hij naar de interne kontradikties van de klassenmaatschappij: de tegenstellingen tussen produktiekrachten en produktieverhoudingen, tussen bezitters en niet-bezitters van produktiemiddelen, tussen arbeiders en beschikkers over de arbeidsprodukten, tussen arbeidsprodukt en 'warenfetisjisme' ...

Deze kontradikties veroorzaken in de individuen en groepen die erbij betrokken zijn het ontstaan van een 'vals bewustzijn' van de sociale realiteit: op grond van divergente en antitetische belangen, wensen en doelstellingen. Op basis van dit valse sociale bewustzijn komen proposities en theorieën tot stand die aanspraak maken op 'waarheid' of 'geldigheid', maar die 'illusoir' zijn omdat zij in tegenspraak zijn met de sociale verhoudingen, met de reële socio-politieke 'praxis' in de maatschappij waarin zij ontstaan en waarop zij pretenderen betrekking te hebben. En dit geldt dan niet meer uitsluitend voor religieuze proposities en theorieën, maar voor alle vormen van sociaal bewustzijn (= suprastructuur van de maatschappij): spekulatieve wijsbegeerte, moraal, recht, kunst, literatuur, enz. Al deze

(13) Marx, (K.): « Die Deutsche Ideologie », geciteerd in « Ideologie ... », op. cit., p. 108.

vormen van 'sociaal bewustzijn' vormen samen de ideologie van de maatschappij.

Vermits het nu in eerste instantie het 'sociaal bewustzijn' van de heersende klasse(n) is dat zich aan de leden van een maatschappij opdringt, en vermits het de op dit bewustzijn opgetrokken suprastructuur is die de reële sociale verhoudingen kamoefleert om de belangen van de heersende klasse(n) te beschermen en de gevestigde orde te handhaven, past Marx vooral op dit « vals bewustzijn » de term « ideologie » toe. Vandaar dat hij in zijn « Deutsche Ideologie » met zijn verwijt van « ideologie » vooral de posthegeliaanse idealistische filosofie in Duitsland viseert, en in ruimere zin alle denken waarin het sociaal bewustzijn van de heersende burgerij zich manifesteert, als zijnde een denken dat zijn empirisch fundament (zijn socio-ekonomische en historische voorwaarden) miskent, zich autonoom waant, maar in feite illusoir is en een adequate kennis van de sociohistorische realiteit in de weg staat. Ideologie is dus enerzijds produkt van de praxis, van de interne kontradikties van de maatschappij en de plaats die individuen en groepen daarin innemen — en als zodanig helpt zij de praxis konsolideren. En anderzijds geeft zij een inadekwaat beeld van die praxis. Vandaar een definitie als die van Z. A. Jordan : « Ideology is a conscious or unconscious refusal to see reality as it is in order to justify the interests of the thinker's social class ». ⁽¹⁴⁾ In deze dubbele en dubbelzinnige relatie tot de praxis schuilt het kritisch moment in de marxistische ideologieinterpretatie. Immers, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de ideologiekritiek van de Aufklärung, ligt het ideologisch karakter van het denken niet in zijn gebondenheid aan de sociopolitieke praxis. In die gebondenheid onderkent Marx geen faktor die het denken kompromitteert, geen element dat het denken van zijn objektieve waarheidsfunctie zou afleiden. Integendeel, de eenheid van denken en handelen geldt voor hem als een « conditio sine qua non » voor 'geldig en 'waar' denken. Zijn waarheidskriterium is van pragmatische aard : « Die Frage, ob dem menschlichen Denken gegenständliche Wahrheit zukomme, ist keine Frage der Theorie, sondern eine praktische Frage. In der Praxis muss der Mensch die Wahrheit, i. e. Wirklichkeit und Macht, Diesseitigkeit seines Denkens beweisen. Der Streit über die Wirklichkeit oder Nichtwirklichkeit des Denkens — das von der Praxis isoliert ist — ist eine rein scholastische Frage ». ⁽¹⁵⁾

Niet het feit van de sociohistorische konditionering dus maakt het denken tot ideologie, maar wel het feit dat dit denken zich niet van die konditionering bewust is en de konditionerende faktoren niet objektief en adequaat

(14) Jordan, (Z. A.) : « Philosophy and Ideology », Dordrecht, D. Reidel, 1963, p. 472.

(15) Marx, (K.), op. cit., p. 107.

tot uitdrukking brengt. Met de woorden van Engels : « Jede Ideologie entwickelt sich aber, sobald sie einmal vorhanden, im Anschluss an den gegebenen Vorstellungsstoff, bildet ihn weiter aus ; sie wäre sonst keine Ideologie, d. h. Beschäftigung mit Gedanken als mit selbständigen, sich unabhängig entwickelnden, nur ihren eignen Gesetzen unterworfenen Wesenheiten. Dass die materiellen Lebensbedingungen der Menschen, in deren Köpfen dieser Gedankenprozess vor sich geht, den Verlauf dieses Prozesses schliesslich bestimmen, bleibt diesen Menschen notwendig unbewusst, denn sonst wäre es mit der ganzen Ideologie am Ende » (16). Het ideologisch denken 'weerspiegelt' de praxis niet zoals zij objektief is, maar zoals zij in het bewustzijn van haar participanten verschijnt. In dit bewustzijn worden bepaalde elementen en aspecten van de praxis geïsoleerd, geabstraheerd en gegeneraliseerd, nl. diegene die in overeenstemming zijn met de belangen van het denkende subjekt. Zij fungeren als basis voor een totaalbeeld, dat tengevolge van de gemaakte extrapolaties en generalisaties 'vals' is ; dat de particuliere ideeën, belangen, wensen en strevingen van één klasse verabsoluteert en universaliseert, en zodiende de tegenstellingen binnen de totale praxis kamoefleert. H. Lefèbvre omschrijft het als volgt : « Les idéologies ont donc ce double caractère : général, spéculatif et abstrait d'un côté, de l'autre représentatif d'intérêts définis, limités, particuliers. Elles s'efforcent de répondre à toutes les questions, à tous les problèmes, donc de proposer des conceptions du monde. En même temps, elles imposent des façons de vivre et de se comporter, des conduites, des 'valeurs', (pour employer ici une terminologie, qui ne se trouve pas chez Marx) » (17).

En verder : « L'idéologie explique et justifie un certain nombre d'actions et de situations qui ont besoin de se voir expliquées et justifiées, d'autant plus qu'elles sont absurdes et injustes (c'est-à-dire en voie de dépassement) Toute idéologie représente donc une vision ou conception du monde (Weltanschauung) qui procède par extrapolation autant que par interprétation » (18).

Wij noemden deze dubbele en dubbelzinnige relatie van ideologie tot praxis (ideologie als expressie én als kamoeflage van de praxis) het kritische moment in de marxistische ideologie-interpretatie, omdat in deze stelling het zwakke punt van deze benadering zichtbaar wordt. Immers de hele benadering staat of valt met de al of niet beschikbaarheid van een duidelijk criterium om 'adekwate' van 'vervormde' praxis-weerspiegeling te on-

(16) Engels, (F.) : « Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie », Stuttgart, J. H. W. Dietz, 1895, pp. 52-53.

(17) Lefèbvre, (H.) : « Sociologie de Marx », Paris, P. U. F., 1966, p. 59.

(18) op. cit., p. 68.

derscheiden. Heeft het Marxisme dergelijk criterium ontwikkeld en geformuleerd?

De associatie van « ideologie » met een bepaald maatschappijtype en de toepassing van de kwalificatie « ideologisch » op het aan het Marxisme voorafgaande (vooral « burgerlijke ») denken impliceren de overtuiging dat een niet-ideologisch denken mogelijk is; m. a. w. de overtuiging dat een objectief, adequaat bewustzijn van de sociale realiteit mogelijk is en dat op dit bewustzijn proposities en theorieën kunnen worden opgebouwd die een 'geldig' totaalbeeld (een deskriptief, interpretatief en normatief totaalbeeld) van de sociale realiteit geven.

Deze overtuiging wordt door het Marxisme expliciet beleden. Citeren wij H. Lefèbvre: « Les représentations que les hommes construisent du monde, de la société, des groupes et individus, restent illusoire tant que les conditions des représentations réelles n'ont mûri. ... La praxis révolutionnaire et le marxisme en tant que connaissance détruisent les idéologies. Le Marxisme selon Marx n'est plus une idéologie; il en marque et en précipite la fin ... C'est à partir de la praxis révolutionnaire consciente que la pensée et l'action s'articulent dialectiquement et que la connaissance 'reflète' la praxis, c'est-à-dire se constitue comme réflexion sur la praxis. Jusqu'à cette date, la connaissance a précisément pour caractère de ne pas 'refléter' le réel, à savoir la praxis, mais de le transposer, de le mutiler, de le mêler aux illusions: d'être une idéologie » (19). Dit zijn apodiktische beweringen, niet verifieerbaar in de vorm waarin zij worden aangediend. Zij zijn slechts begrijpelijk tegen de achtergrond van de geschiedenisfilosofie van het Marxisme, en hun geldigheid kan enkel aan de premissen van die filosofie getoetst worden. Welke zijn die premissen? Wij kunnen de belangrijkste als volgt samenvatten: (1) de historische evolutie verloopt volgens een aantal algemene wetten; (2) deze wetten zijn in hun totaliteit kenbaar en objectief-wetenschappelijk beschrijfbaar (de wetten van het dialektisch en historisch materialisme zoals zij door Marx en Engels werden geformuleerd); (3) de werking van die wetten in de concreet-historische situatie, in de praxis, is aanwijsbaar; een plaatsbepaling van die praxis in de historische totaalevolutie is dus mogelijk (= adequaat bewustzijn van de sociale realiteit, « représentations réelles »); (4) deze objectief-wetenschappelijke kennis wordt tot stand gebracht op basis van het inzicht dat de klasse van bewuste proletariërs in de sociale verhoudingen verwerft, dank zij hun gealiënerde positie in die sociale verhoudingen op een bepaald historisch ogenblik; (5) op basis van die objectief-wetenschappelijke kennis kan een universeel-geldige normatieve sociale filosofie worden opgebouwd,

(19) op. cit., pp. 73-74.

die geen ideologisch karakter meer heeft omdat zij de reële praxis niet meer kamoefleert en geen kunstmatige diskrepantie tussen theorie en praxis impliceert (= het wetenschappelijk socialisme).

Gegeven de aanvaarding van deze premissen, is het mogelijk tot een geldig totaalbeeld van de sociale realiteit te komen en het marxisme als niet-ideologie tegenover het niet-marxistische, ideologische denken af te lijnen. Z. A. Jordan kan dan ook schrijven dat « when the real basis of history has been discovered, empty talk about consciousness ceases and real knowledge has to take its place », en het Marxisme tegenover ideologie aflijnen als « valid and objectively true historical knowledge, which analyses the material determinants of human action and derives forms of consciousness from these determinants » (20).

Wij kunnen het probleem van de geldigheid van de opgesomde premissen hier in het midden laten. De formulering ervan volstaat om aan te tonen dat een ideologie-interpretatie die dergelijke hypotetische premissen impliceert niet geschikt is om tot een ideologie-concept te leiden, dat (a) wijsgerig neutraal, (b) vrij van pejoratieve en polemische connotaties, en (c) wetenschappelijk operationeel zou zijn (21).

(3) *De ideologie-interpretatie van Karl Mannheim*

Met Karl Mannheim komt voor het eerst een poging tot stand om de 'Ideologiekritik' tot een onderdeel van een wetenschappelijke discipline te maken en het begrip 'ideologie' als wetenschappelijk concept in die discipline te integreren, met name de kennissociologie.

In zijn werk « Ideology and Utopia » maakt hij een onderscheid tussen « particular ideology conception » and « total ideology conception ». Zijn omschrijving van de « particular ideology conception » stemt ongeveer overeen met het rationalistische en marxistische ideologiebegrip: « We speak of a particular and of a total conception of ideology. Under the first we include all those utterances the 'falsity' of which is due to an intentional or unintentional, conscious, semi-conscious, or unconscious, deluding of one's self or of others, taking place on a psychological level and structurally resembling lies ... » (22).

(20) Jordan, op. cit., p. 473.

(21) De hier gegeven interpretatie heeft betrekking op het vroeg-marxistische ideologiebegrip, zoals het door Marx en Engels werd gebruikt. In de latere marxistisch-leninistische evolutie deden zich betekenisverschuivingen voor. Deze zullen in dit artikel niet ter sprake komen.

(22) Mannheim, (K.): « Ideology and Utopia », London, Kegan Paul, 1946, p. 238.

In deze betekenis van « vals bewustzijn » sluit Mannheim aan bij de traditie. Hij distantieert zich enigszins van sommige rationalisten die 'ideologie' associeerden met 'bewuste en intentionele' falsifikatie in dienst van gevestigde belangen en politieke doelstellingen (bv. de theorie van het 'priester-bedrog'), en van de marxistische associatie van 'ideologie' met de interne kontradikties van de klassenmaatschappij. Maar in zijn kennis-sociologie neemt hij ideologie niet in deze betekenis tot objekt van analyse. Zijn belangstelling gaat daar vooral naar wat hij de 'total ideology conception' noemde: « Since suspicion of falsification is not included in the total conception of ideology, the use of the term 'ideology' in the sociology of knowledge has no moral or denunciatory intent. It points rather to a research interest which leads to the raising of the question when and where social structures come to express themselves in the structure of assertions, and in what sense the former concretely determine the latter »⁽²³⁾ 'Ideologie' wordt hier een neutrale, niet-pejoratieve en niet-polemische term. Hij verwijst naar het sociohistorische denken in zijn geheel en heeft betrekking op een algemeen kenmerk van dit denken: zijn sociale konditionering, of — in Mannheim's terminologie — « Seinsverbundenheit » of « Standortgebundenheit ». Mannheim stelt dat alle denken van sociohistorische aard naar vorm en inhoud bepaald wordt door de sociale positie van de denker, door de sociale structuren waarin hij geïntegreerd is. De totale denkstructuur van de mens is gekonditioneerd door zijn historische « Standort », door zijn gebondenheid aan de specifieke « Weltanschauung » van de historische groepering waarvan hij deel uitmaakt. Deze « Weltanschauung » (geheel van opvattingen en waarden die als referentie- en oriëntatiesysteem fungeren) vormt het niet-materiele aspekt van het konkreet-historische « sociale zijn », dat de mens voorgegeven is, en dat hem van de kognitieve en normatieve kategorieën en principes voorziet waarmee hij zich tegenover de sociohistorische realiteit instelt. Vermits deze « Weltanschauungen » epochaal gebonden, dus relatief zijn, zullen de basiskategoriën en principes van het denken over de sociohistorische realiteit ook variabel en relatief zijn. Zo komt Mannheim tot een konsekwent relativisme of « perspektivisme »: ieder bewustzijn is wezensnoodzakelijk gebonden aan zijn eigen « weltanschaulich » perspektief. In « Das Problem einer Soziologie des Wissens » schrijft hij: dat « das menschliche Denken so strukturiert ist, dass es stets irgendwo das Sein und dementsprechend eine Sphäre als absolut ansetzen muss »⁽²⁴⁾. « Waarheid » is een subjektieve illusie van elk zulk perspektief, en kan — gezien dit perspektivisme behoort tot de

(23) op. cit., p. 239.

(24) Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Bd. 53, 1925, p. 597.

wezensstructuur van het bewustzijn — niet los van dit perspectief worden bepaald. « Absolute waarheid », « universele geldigheid », « autonoom denken » (los van konditionering door sociale en historische factoren) zijn inhoudsloze begrippen, aangezien zij zelf slechts kunnen gekonstrueerd worden vanuit en binnen een welbepaald historisch perspectief. Het perspectivistisch karakter van het denken resulteert noodzakelijk in totaalbeelden van de werkelijkheid die op metafysische extrapolaties, hypostasieringen berusten. Het enige waarheidskriterium dat nog kan gehanteerd worden is van pragmatische aard. H. J. Lieber omschrijft het als volgt : « Als wahr erweisen sich danach Gebilde, Haltungen und Urteile nur insoweit, als sie sich für die Lage des erkennenden Subjektes im Gesellschaftsprozess und für sein praktisches Verhalten in ihm bewähren »⁽²⁵⁾. Sociologisch vertaald betekent dit : « waar » zijn die proposities die de sociale adaptatie en integratie van het individu in de groepering waarin het historisch leeft bevorderen. Dit impliceert evenwel een hele sociale filosofie, en zelfs een metafysica, waarvan niet mag verwacht worden dat zij vatbaar is voor algemene aanvaarding.

Deze interpretatie van ideologie is eigenlijk de konsekwente veralgemeening van de marxistische interpretatie. Zij heeft het voordeel dat haar aanvaardbaarheid niet wordt gekompromitteerd door de marxistische premissen, en dat de term een polemisch en moreel neutraal karakter krijgt. Zij heeft evenwel ook belangrijke nadelen. In de eerste plaats maakt deze totaalconceptie van ideologie elke afgrenzing tegenover niet-ideologisch denken per definitie onmogelijk. Ideologie valt samen met alle denken over de sociohistorische realiteit, en omvat dan zo heterogene fenomenen als : spekulatief-wijsgerige systemen, sociale wetenschappen, historische wetenschappen, politieke en socio-ekonomische theorieën en doktrines, journalistieke beschouwingen, all-day thinking, etc. Op zichzelf is er misschien geen bezwaar tegen het gebruik van de term ideologie als verzamelnaam voor al deze fenomenen, maar zijn distinktieve en wetenschappelijk-operationele waarde wordt dan uiterst gering. In de tweede plaats laat deze interpretatie slechts een onderscheid tussen 'ware' en 'onware' ideologieën toe aan de hand van een wijsgerig sterk geëngageerd criterium : de integratieve en adaptieve, resp. des-integratieve en desadaptatieve funktie van de ideologie. Niet alleen is die funktie moeilijk meetbaar, maar het laat ook niet toe het volstrekte relativisme te overwinnen. Immers, de vraag of een ideologie adaptatief en integratief of desadaptatief en desintegratief werkt is afhankelijk van de sociale structuur van de groepering waarin zij ontstaat. De sociale realiteit wordt in deze visie als een soort fataliteit beschouwd

(25) Lieber, op. cit., pp. 100-101.

waarmee de mens op een of andere wijze moet klaarkomen door er zich zo goed mogelijk aan aan te passen. En ideologieën zijn 'waar' in de mate waarin zij hem hierbij helpen. De gevaarlijke politieke en sociaal-ekonomische implicaties en konsekventies hiervan zijn duidelijk. In de derde plaats doet Mannheim beroep op twee verstrekkende hypothesen, die ieder voor zich weinig kans maken op intersubjektieve aanvaarding en die tot op zekere hoogte onderling contradictoir zijn: (a) de hypotese dat de menselijke denkstructuur in haar totaliteit en wezensnoodzakelijk 'perspektivisch' is, met uitsluiting van de mogelijkheid tot autonoom denken dat enkel aan zijn eigen, intrinsieke eisen zou beantwoorden, en (b) de hypotese dat anderzijds de groep van intellektuelen toch over een zekere « freischwebende Intelligenz » zou beschikken, waardoor zij zich partieel van het « weltanschaulich » perspektivisme van hun groepering zouden kunnen losmaken en een enigszins adekwater inzicht krijgen in de « Gesamtsinn » en « Gesamtevolution » van de sociohistorische realiteit. De eerste hypotese zou in elk geval eerst moeten gestaafd worden door grondige studie van de historiek van de wetenschappen en door systematische studie van alle menselijke denkvormen om overtuigingskracht te krijgen. En de tweede hypotese impliceert een metafysica die de geschiedenis — hegeliaans geïnspireerd — als een dynamisch « absolutum » interpreteert, en een visie op de 'intellektuelen' die aansluit bij de weinig kritische idee van de « geestesaristokratische elite ».

(4) *De Ideologie-interpretatie van Th. Geiger :*

In zijn « Kritische Bemerkungen zum Begriffe der Ideologie » en in zijn « Ideologie und Wahrheit » levert de positivist Theodor Geiger kritiek op het Marxistische en Mannheimiaanse ideologiebegrip, en onderneemt hij een opging tot definiëring op grond van de neopositivistische epistemologie (26).

Hij verwerpt de Marxistische associatie van 'ideologie' met een klassebepaald bewustzijn en met een op dit bewustzijn opgetrokken gedachtengeheel. Men kan volgens Geiger niet spreken van een 'vals' of 'adekwaat' bewustzijn, en nog minder van een bewustzijn dat door sociohistorische 'Realfactoren' wordt gedetermineerd of gedeformeerd. Er kan slechts sprake zijn van 'ware' of 'valse' proposities. En dit dient voor elke propositie apart te worden uitgemaakt. Door deze stelling distantieert Geiger

(26) Geiger, (T.) : « Ideologie und Wahrheit. Eine soziologische Kritik des Denkens », Stuttgart-Wien, 1953 ;

« Kritische Bemerkungen zum Begriffe der Ideologie », Archiv für Rechts- und Sozial philosophie, Band 45 (1959).

zich dus a fortiori van Mannheim, voor wie 'ideologie' niet verwijst naar een bepaald bewustzijn en naar een bepaalde denkvorm, maar naar een wezenlijk kenmerk van de menselijke bewustzijnsstructuur als zodanig. Terecht m. i. merkt hij op, dat de wijze waarop het denken zich tot de werkelijkheid verhoudt ('inadekwaat' of 'adekwaat') slechts kan bepaald worden door vergelijking van de werkelijkheidsproposities die door dit denken worden geformuleerd met een aanwezige objektief-wetenschappelijke kennis van de realiteit. Bij beschikking over dergelijke kennis kan voor iedere afzonderlijke propositie worden nagegaan of zij waar of vals is; bij niet-beschikking hierover kan de relatie bewustzijn—werkelijkheid niet bepaald worden. In geen van beide gevallen kan een bepaalde bewustzijnsvorm of het bewustzijn überhaupt als 'ideologisch' of als 'ideologie' worden gekarakteriseerd: immers bij niet-verifieerbaarheid der geformuleerde proposities heeft men geen criterium om van 'vals bewustzijn' te spreken, en bij wel-verifieerbaarheid zal voor ieder gegeven gedachtengeheel blijken dat het zowel uit 'ware' als uit 'valse' proposities bestaat (en dus niet in zijn totaliteit als 'ideologie' kan worden omschreven). Konsekwent besluit Geiger dat de term 'ideologie' moet gereserveerd worden ter aanduiding van een bepaald kenmerk van de proposities en dat slechts met betrekking tot afzonderlijk proposities van 'ideologisch' kan worden gesproken.

Wat hij dus aan Marx en Mannheim verwijt is dat zij het ideologieprobleem epistemologisch hebben gesteld zonder een epistemologisch bruikbaar criterium te verschaffen om het probleem op te lossen: « Ideologien sind Gedanken oder Gedankenreihen, die der Wirklichkeit nicht entsprechen. Soweit herrscht in der Tat so ziemlich Übereinstimmung. Schade nur, dass man sich über die Wirklichkeit selbst und über das angemessene Verhältnis des Denkens zu ihr nicht einigen kann » (27). Deze kritiek lijkt mij gerechtvaardigd en toont de operationele onbruikbaarheid van het traditionele ideologie-concept aan. Maar de poging die Geiger deed om het concept operationeel bruikbaar te maken lijkt mij evenmin bevredigend. Evenals Marx en Mannheim stelt hij het ideologie probleem epistemologisch. Hij meent er een oplossing voor te vinden in de neopositivistische kennisleer, door uit te gaan van de tegenstelling tussen « zinvolle » en « zinledige » proposities. « Zinvolle » proposities zijn uitspraken over de werkelijkheid die verifieerbaar of falsifieerbaar zijn door observatie en deductie. Proposities die de test van het verifikatie- of falsifikatiecriterium doorstaan zijn proposities die 'korresponderen' met de werkelijkheid; zij vormen elementen van 'geldige' kennis, en zijn derhalve 'niet-ideologisch'. Geiger noemt

(27) id. « Kritische Bemerkungen ... », geciteerd naar K. Lenk, « Ideologie ... », p. 180.

deze proposities : theoretische uitspraken. « Die Falschheit, das Ideologische, liegt in der Nicht-Übereinstimmung mit der objektiv-rationalen oder Erkenntnis-Wirklichkeit ... Erkenntnis-Wirklichkeit ist die Gesamtheit der raum-zeitlichen Erscheinungen. Diese Wirklichkeit erkennen heisst : über ihre Erscheinungen Aussagen machen, die durch Beobachtung und Schluss verifizierbar oder falsifizierbar sind. Solche Aussagen nennen wir *theoretische Sätze* »⁽²⁸⁾. Zinledig zijn daarentegen alle uitspraken over de werkelijkheid die zich semantisch en syntactisch als theoretische uitspraken aandienen, maar waarin niet-theoretische elementen verscholen liggen. Dit is volgens Geiger het geval voor alle waardeoordelen. Zij worden in de vorm van theoretische uitspraken geformuleerd, maar vormen geen verifieerbare of falsifieerbare uitspraken over tijd-ruimtelijke fenomenen. In waardeoordelen worden *gevoelsverhoudingen* van subjecten tegenover tijd-ruimtelijke fenomenen tot uitdrukking gebracht, geen theoretisch-kognitieve bewustzijnsinhouden met betrekking tot die tijd-ruimtelijke fenomenen zelf. « Im Werturteil ... hat man vor sich einen theoretisch gemeinten Satz, in dem jedoch nur ein Gefühlsverhältnis zwischen dem Sprechenden und dem Aussagegegenstand unzulässig objektiviert ist. Auf diese Weise wird ein a-theoretischer Verhalt theoretisiert »⁽²⁹⁾. Deze oordelen zijn voor Geiger « ideologisch ». Hij sluit zich hier aan bij de emotivistische interpretatie van waardeoordelen (Stevenson, Hare) als schijn-theoretische, pseudo-kognitieve gevoelsexpressies : « Ideologie ist somit : unechte Theorie, Schein-Theorie. Sie ist ein theoretisch gemeintes a-Theoretisches »⁽³⁰⁾.

Dit mag niet verkeerd geïnterpreteerd worden, aldus Geiger. Bedoeld wordt niet dat uitspraken over ateoristische 'Sachverhalte' of deze ateoristische 'Sachverhalte' zelf (irrationele, emotionele fenomenen, zoals gevoelsverhoudingen) 'ideologisch' zouden zijn ; dat zij op zichzelf op één of andere wijze 'inadekwaat', 'vals' of 'ongeldig' zouden zijn. Het irrationele en de expressie ervan hebben hun bestaansrecht en bestaansredenen. Het begrip 'ideologisch' kan er niet zinvol worden op toegepast : de wijze waarop individuen en groepen de tijd-ruimtelijke fenomenen emotioneel-affektief 'beleven' is een 'eigenständige' realiteitsdimensie waarbinnen het onderscheid tussen 'adekwate' of 'inadekwate' beleving geen zin heeft. Op het vlak van de realiteitsbeleving is het begrip 'realiteit' synoniem aan 'de inhoud van mijn beleving'. Er bestaat niet zoiets als een 'juiste' en een 'verkeerde' wijze om de realiteit te 'beleven'. De pogingen van Marx en Mannheim om tussen ideologische en niet-ideologische (wetenschappelijke,

(28) op. cit., p. 181.

(29) op. cit., pp. 182-183.

(30) op. cit., p. 183.

objektieve) wereldbeschouwingen, tussen een « adekwaat » en « inadekwaat bewustzijn », een onderscheid te maken zijn in dit perspektief zinloos. Van 'ideologie' kan pas dan sprake zijn wanneer de emotioneel-affektieve werkelijkheidsbeleving kennistheoretische geldigheidsaanspraken gaat maken. M. a. w. wanneer deze beleving niet vertaald wordt in proposities over subjektieve psychische toestanden en processen maar in proposities die in schijn betrekking hebben op de tijd-ruimtelijke fenomenen die objekt van de beleving zijn. 'Ideologisch' slaat niet op de aanwezigheid van emotionele, evaluatieve of normatieve elementen in proposities, maar op een gekamofleerde aanwezigheid van zulke elementen in proposities die door hun semantische en syntaktische inhoud en structuur de vorm aannemen van zuiver-theoretische proposities met kennis-theoretische geldigheidsaanspraak. De term 'ideologie' verwijst dus naar een specifiek kenmerk van een bepaald soort proposities, nl. waarde-oordelen die zich aandienen als deskriptieve werkelijkheidsoordelen. In deze optiek blijft de term 'ideologie' een kritisch-geëngageerde term. Hij dient ter ontmaskering van een eigenschap waardoor een bepaalde categorie van proposities hun kennistheoretische bruikbaarheid verliezen : « Ideologie ist und bleibt *ein Vorwurf*. Es muss somit sein Bewenden dabei haben, dass das Wort Ideologie eine Herabsetzung enthält. Es besagt nämlich einfach das Auftreten von Gefühlserscheinungen dort, wo sie nichts zu suchen haben — : im theoretischen Denken. Die Herabsetzung trifft nicht die Gefühlserscheinungen, sondern die von ihnen infizierte Theorie » (31).

Waarom lijkt ons deze benadering niet bevredigend? Samenvattend : omdat precies de konsekwente — en mijns inziens steekhoudende — epistemologische analyse van het ideologie-begrip, die Geiger heeft gegeven aantoonde dat de bruikbaarheid van de term in de epistemologische benadering uiterst gering is. Waarom ?

(a) Geiger herleidt alle niet-ideologisch denken tot de zuiver-theoretische proposities (proposities van het natuurwetenschappelijke en van het logisch-matematische type) die vatbaar zijn voor verifikatie of falsifikatie door empirische observatie of door toepassing van de logische regels van inductie en deductie. Alle andere proposities zijn kennistheoretisch 'zinledig' (wat uiteraard niet betekent dat zij psychisch en sociaal 'zinloos' zouden zijn !).

Hoewel wij persoonlijk van mening zijn dat het hier gebruikte neopositivistische criterium waardevol is om een kennistheoretisch operationeel onderscheid te maken tussen 'geldige' en 'ongeldige' of 'ware' en 'valse' kennis, is het ons niet duidelijk welk nut het heeft om dit onderscheid met de terminologie 'niet-ideologisch' — 'ideologisch' aan te duiden. De

(31) op. cit., pp. 184-185.

beschikbaarheid van de termen 'geldig' — 'ongeldig', 'zinvol' — 'zinnelijk', 'waar' — 'vals' maakt het gebruik van de 'niet-ideologisch' — 'ideologisch' overbodig. En niet alleen overbodig, maar ook verwarrend: omdat een te grote aliënatie van het gangbare taalgebruik wordt doorgevoerd.

(b) Zelfs wanneer men tegen dit nadeel geen bezwaar zou maken, heeft men nog met twee ernstige moeilijkheden af te rekenen.

Ten eerste wordt de sektor van het ideologische in deze benadering zo ruim dat 'ideologie' nog slechts een verzamelnaam wordt voor een veelheid van heterogene fenomenen, onderling zeer verschillend en slechts op grond van een beperkt kennisteoretisch criterium met elkaar verbonden. De zuiver-theoretische proposities die Geiger als niet-ideologisch bestempelt vormen een miniem deel van het menselijk denken en van de menselijke kennis: de exakte natuur- en sociale wetenschappen, de logika en de wiskunde. (En dit geldt dan nog niet voor deze disciplines in hun geheel: vgl. Heisenberg, Gödel, problemen i. v. m. begripsbepaling en hypotese- en theorievorming). Wanneer men alle denkvormen en denkinhouden die hierbuiten vallen 'ideologisch' noemt, verliest de term bijna elke indikatieve en diskriminatieve waarde. Wij staan hier voor hetzelfde bezwaar als bij de Mannheimiaanse ideologie-interpretatie, hoe grondverschillend beide benaderingen ook mogen zijn en hoeveel aanvaardbaarder Geiger's interpretatie in epistemologisch perspectief ook weze.

Voegen wij er evenwel aan toe, dat Geiger's benadering aan de werkelijk actuele axiologische problematiek voorbijgaat. Het probleem is immers niet zozeer hoe men een duidelijk onderscheid kan maken tussen theoretische proposities en evaluatieve of normatieve proposities, maar wel hoe men binnen de sektor der evaluatieve en normatieve proposities op een zinvolle manier over 'geldigheid' resp. 'ongeldigheid' zou kunnen spreken. Met de stelling dat alle waardeoordelen geen cognitief-theoretische geldigheidsaanspraken kunnen maken is over dit probleem nog helemaal niets gezegd. En het is precies dit probleem dat traditioneel sterk met het ideologie-probleem wordt geassocieerd, en in de sociale en normatieve wetenschappen een centrale plaats inneemt ⁽³²⁾.

Ten tweede maakt Geiger's interpretatie van het waarde-oordeel bij de huidige verdeeldheid der axiologen weinig kans op intersubjektieve aanvaarding. Naturalisten noch intuitionisten kunnen de stelling onderschrijven dat waarde-oordelen enkel een gevoelsverhouding tussen subjekt en

(32) Het werkelijke axiologische probleem ligt in de vraag hoe men uit de uitzichtloze situatie kan geraken waarin men verkeert wanneer men de 'geldigheid' van waarde-oordelen wil meten met de 'geldigheids'-criteria voor deskriptieve oordelen.

objekt tot uitdrukking zouden brengen. Zij verdedigen het theoretische of althans partieel-theoretische karakter van waarde-oordelen, waardoor de positivistisch-emotivistische stelling voor hen onaanvaardbaar wordt. De benadering van Geiger impliceert dus nog een filosofisch engagement waarover geen eensgezindheid bestaat. Dit staat een veralgemening van zijn interpretatie in de weg, en maakt haar ongeschikt voor een wetenschappelijke conceptdefinitie.

Tot besluit van deze kritiek op het gebruik van de term 'ideologie' als aanduiding van één of andere vorm van 'vals bewustzijn' of 'ongeldige kennis' moeten wij uitdrukkelijk stellen dat onze afwijzing van dit gebruik niet impliceert: (a) dat wij zouden van mening zijn dat geen der hier behandelde interpretaties (Aufklärungsrationalisten, Irrationalisten, Marx, Mannheim, Geiger) op een reële problematiek zou attent gemaakt hebben en geen positieve elementen zou inhouden ter verdere studie en oplossing van die problematiek, of (b) dat wij zouden van mening zijn dat die problematiek sekundair of onoplosbaar zou zijn en derhalve geen verdere aandacht zou verdienen.

Onze afwijzing berust enkel op de vaststelling, dat die problematiek zo weinig precies en zo pluriform werd gesteld dat zij vooralsnog geen bevredigende en uniforme oplossing heeft kunnen krijgen en het ons derhalve niet mogelijk maakt vanuit die problematiek een wetenschappelijk bruikbaar ideologie-concept te definiëren.

3. Ideologie als « Weltanschauung »

Een vierde groep van omschrijvingen van « ideologie » centreert zich rond een conceptie van ideologie als: *een samenhangend geheel van beliefs, waarden, normen en idealen met betrekking tot de totaliteit van wereld en mens, dat fungeert als verwijzings- en oriënteringssysteem waaraan individuën of groepen de antwoorden ontleen op de centrale cognitieve, affectieve en evaluatief-normatieve vragen die zich voor hen stellen in hun existentiële situatie.* Ideologie wordt in deze betekenis synoniem van wat doorgaans « wereldbeschouwing » of « wereld- en levensbeschouwing » wordt genoemd. Zo spreekt bijvoorbeeld ERICH FROMM in zijn werk « *Man for Himself* » van: « alomvattende geestelijke wereldbeelden », « stelsels van oriëntering en levenswijding », « denksystemen die de menselijke drang naar een zinvolle wereld en een zinvervuld bestaan trachten te beantwoorden », « ... oriënteringssysteem (dat) behalve intellectuele elementen ook elementen uit de gebieden van emotionaliteit en zintuigelijkheid (bevat), om daadwerkelijk door heel het gedifferentieerde menselijke leven heen gerealiseerd te kunnen

worden » (33). Als voorbeelden van dergelijke « ideologieën » citeert hij o. m.: animisme, totemisme, wijsgerige systemen, niet-theïstische (bv. Boeddhisme) en theïstische religieuze systemen, profane of 'wereldse' ideologieën (bv. moderne succes- en preëstige-ideologie, machtsideologie ...).

In haar werk « *Totalitarianism* » schrijft HANNAH ARENDT: « Ideologies aimed at total explanation ... by the application of a single idea to the various realms of reality » (34). Nadruk wordt gelegd op het totaliserende, werkelijkheidsverklarende karakter van ideologieën; met als specificerende toevoeging: dat die totalisering tot stand gebracht wordt door de « application of a single idea to the various realms of reality ». Door de uitbouw van de totalisering vanuit één « idea » (basisprincipe, fundamentele oriëntatie) krijgt de ideologie het karakter van een samenhangend geheel, van een « system ». « Explanation ... of reality » wekt de indruk dat ideologie slechts een geheel van deskriptieve en interpretatieve proposities omtrent de werkelijkheid zou zijn, maar de nadere bespreking door Arendt toont dat zij ook een normatief karakter aan het ideologie-fenomeen toeschrijft, dat zij — in Fromm's termen — ideologie ook als « oriënteringssysteem » beschouwt (systeem van waarden, normen, idealen). T. W. ADORNO definieert « ideologie » in « *The Authoritarian Personality* » als volgt: « The term ideology is used in this book, in the way that is common in current literature, to stand for an organization of opinions, attitudes, and values — a way of thinking about man and society. We may speak of an individual's total ideology or of his ideology with respect to different areas of social life: politics, economics, religion, minority groups, and so forth » (35). In de betekenis van « total ideology » mogen we deze omschrijving, als « an organization of opinions, attitudes, and values — a way of thinking about man and society », als synoniem van de vorige definities beschouwen. Dat « a way of thinking » (zoals H. Arendt's « *explanation* ») niet in de beperkte zin van « deskriptieve en interpretatieve proposities » mag geïnterpreteerd worden, blijkt uit de vermelding van « attitudes » en « values » die naar een emotief-affektief en normatief aspekt verwijzen. In « *The Psychological Frontiers of Society* » omschrijft A. KARDINER ideologieën als 'compounds of projective systems, in the interest of which empirical evidence is mobilized ... » (36).

(33) From, (E.): « De Zelfstandige Mens », Erven J. Bijleveld, Utrecht, 1955, pp. 48-49.

(34) Arendt, (H.): « *Totalitarianism* », C. J. Friedrich, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1954, p. 133.

Zie voor Arendt's interpretatie van ideologie ook: « *Ideology and Terror* », *Review of Politics*, vol. XV, 1953.

(35) Adorno, (T. W.): « *The Authoritarian Personality* », New York, 1950, p. 2.

(36) Kardiner, (A.): « *The Psychological Frontiers of Society* », New York-London, 1963 (1945), p. 34.

‘Projective systems’ zijn gehelen van begrippen en proposities die, buiten het bewustzijn van het denkende subjeet om, hun oorsprong vinden in rationalisering, generalisering en systematisering van de normen der primaire sociokulturele ervaring. Dit proces van rationalisering, generalisering en systematisering van bewustzijnsinhouden, die genetisch resulteren uit de situatie-gebonden ervaring, leidt tot projectie en toepassing van die inhouden op de totale ervaringswerkelijkheid. Het betreft hier (niet logisch, maar wel psychologisch) samenhangend geheel van cognitieve, emotioneel-affektieve en normatieve bewustzijnsinhouden. Irrationeel qua oorsprong, niet gefundeerd op rationeel-empirische werkelijkheidskennis, zoeken zij ondersteuning en rechtvaardiging in aan de rationeel-empirische kennis ontleende elementen (« ... in the interest of which empirical evidence is mobilized »).

Deze « compounds » vormen samen met de kultureel gangbare waarden, normen en idealen (m. b. t. die menselijke strevingen en actiepatronen) de totale ‘*reality systems*’ van individuen en groepen : « ... he (= member of a society) has a working conception of the outer world which he began to learn about in his earliest perceptions. He has been ‘taught’ certain ready-made interpretations of its nature and how to deal with it. This is what may be called his « reality system », and this he has in common with all other members of his society » (37). Vandaar het gebruik van de term « ideologie » in bijvoorbeeld volgende uitspraak » ... the ideologies of primitive peoples are generalizations and abstractions of actual experience and not the product of unbridled imagination » (38), waarin « ideologie » duidelijk verwijst naar de totale wereld- en levensbeschouwing van een kultuurgemeenschap.

Wij vinden deze betekenis van ideologie als « Weltanschauung » ook vermeld in het recente overzichtswerkje van J. BARION (« *Was ist Ideologie?* ») : « Ideologien sind dann verstanden als Aussagengefüge über das *Ganze* einer Wirklichkeit, sie haben eine ‘holistische Tendenz’ (Emge), ihre Vorstellungen, Überzeugungen, Wertungen werden auf einen Wirklichkeitsbereich in seiner Ganzheit bezogen, auf ein Allgemeines. Diese Tendenz auf das Ganze hin zeigt alles weltanschauliche Denken, aber das Übergreifen auf ein Ganzes tritt auch schon bei wissenschaftlich forschenden Menschen in Erscheinung, wenn sie etwa die Ergebnisse ihrer Einzelforschungen zu einem (physikalischen, biologischen) « Weltbild » verallgemeinern » (39). En verder : « Ideologien bieten den Menschen « Wahrheiten », und zwar von

(37) op. cit., p. 36.

(38) op. cit., p. 42.

(39) Barion, (J.) : « *Was ist Ideologie?* », Bonn, 1964, p. 53.

angeblich höchstem Gewissheitsgrad, die für sie lebenspraktische Bedeutung haben. Sie geben den Anhängern eine feststehende Gesamtorientierung im Leben und eine Sicherheit des Verhaltens, indem sie Normen und Direktiven für die Lebensgestaltung aufstellen »⁽⁴⁰⁾.

Ook hier dus de hoger aangegeven elementen : (1) ideologie als totaalstelsel m. b. t. de werkelijkheid als totaliteit, (2) ideologie als deskriptief en interpretatief verwijzingsstelsel en als emotief-affektief en normatief oriënteringstelsel.

Deze totaliteitsinterpretatie van « ideologie » staat historisch niet helemaal los van de Marxistische en Mannheimiaanse interpretaties. Ook Marx gebruikte de term « ideologie » ter aanduiding van de totaliteit van het burgerlijke denken en van de wijsgerige-idealistische Weltanschauung. En Mannheim noemde alle denk- en oriënteringssystemen m. b. t. de totaliteit van de sociohistorische realiteit « ideologisch ». Maar toch deed zich een belangrijke betekenisverschuiving voor. Zowel Marx als Mannheim gebruikten de term « ideologie » om een bepaald fundamenteel kenmerk van verwijzings- en oriënteringssystemen aan te duiden, namelijk hun fundering op een « vals » of « eenzijdig perspectivistisch » bewustzijn, en niet als neutrale term om verwijzings- en oriënteringssystemen als zodanig aan te duiden. Voor beiden is « ideologie » een bepaalde verschijningsvorm van « Weltanschauung », geen synoniem voor « Weltanschauung »: voor Marx is de marxistische Weltanschauung geen ideologie, en voor Mannheim is het mogelijk om op grond van de « freischwebende Intelligenz » der intellectuelen tot een niet-ideologische, of althans minder-ideologische Weltanschauung te komen. Voor Marx was het ideologiebegrip polemisch-moreel én wijsgerig geëngageerd; voor Mannheim neutraal in polemisch-moreel opzicht, maar wijsgerig nog geëngageerd.

In de hier vermelde betekenis (Fromm, Arendt, Adorno, Kardiner, Barion) daarentegen staat « ideologie » voor iedere konkrete wereldbeschouwing, als een neutrale term zonder wijsgerige implicaties of polemische konnotaties.

Op zichzelf is dergelijke neutralisering van de term een winstpunt, vergeleken bij de vroegere definities. Maar de gelijkstelling van 'ideologie' met 'Weltanschauung' lijkt mij niet wenselijk. Waarom? In de eerste plaats omdat bij volledige synoniemie van beide termen de term 'ideologie' overbodig wordt. Ik zie geen reden om in het wijsgerig-wetenschappelijk denken beide termen zonder betekenisverschil naast elkaar te behouden. Integendeel, dit zou slechts tot verwarring en misverstand leiden, aangezien beide termen mekaar niet volledig dekken in het alledaagse taalge-

(40) op. cit., p. 63.

bruik. In dit alledaagse taalgebruik wordt 'ideologie' doorgaans op een of andere wijze geassocieerd met de socio-ekonomische en machtspolitieke werkelijkheidssektor, en minder gebruikt met betrekking tot het globale totaalsysteem dat de relaties van individuen en groeperingen tot zichzelf en tot hun natuurlijke en sociale omwereld reguleert. Voor dit laatste kan de term « Weltanschauung » behouden blijven, konform aan het gewone taalgebruik en aan de traditie in de « Ideen- » of « Geistesgeschichte ». Bovendien is de definitorische gelijkstelling van 'ideologie' met 'Weltanschauung' dubbelzinnig en misleidend. Wij kunnen namelijk herhaaldelijk vaststellen dat auteurs die zich bij deze definitie aansluiten in hun eigen terminologie niet altijd konsekwent blijven. Wij kunnen dit reeds enigszins aantonen aan de hand van de definities van Barion en Adorno zelf. Ideologie wordt gekarakteriseerd door haar totalisatie-karakter. Maar wat wordt precies onder 'totalisatie' verstaan?

Er is sprake bij Barion van « ... das Ganze *einer* Wirklichkeit ... », van « ... *einen* Wirklichkeitsbereich in seiner Ganzheit ... », van « ... *Tendenz* auf das Ganze ... »; niet van een totaalsysteem met betrekking tot « *de* » werkelijkheid, tot *alle* werkelijkheidssektoren; niet van een *totalisering*, maar van een *tendens naar totalisering*. In deze omschrijving valt « ideologie » dus toch niet helemaal samen met « Weltanschauung » als globale totalisatie. Ideologie blijkt beperkter: het is een streven naar *partiële* totalisering. Dit blijkt ook uit het feit dat het totalisatie-streven van de wetenschapsmens als afzonderlijke kategorie — dus als niet behorend tot de ideologie — wordt vermeld; en uit de zinsnede: « Diese *Tendenz* auf das Ganze hin zeigt *alles* weltanschauliche Denken ... », waarin gesuggereerd wordt dat het begrip « Weltanschauung » inklusiever is dan « ideologie ». Dit vaag hanteren van het totaliteitsbegrip heeft twee ernstige nadelen: (1) het werkt het gevaar in de hand dat « ideologie » afwisselend en verwarrend gebruikt wordt in de dubbele betekenis van globale totalisatie en van partiële totalisatie; (2) het is niet duidelijk op welke werkelijkheidssektor precies « ideologie » betrekking heeft in geval men het gebruik tot de betekenis van partiële totalisatie beperkt.

Dit wordt ook duidelijk uit Adorno's opmerking: « We may speak of an individual's total ideology or of his ideology with respect to different areas of social life ... ». Dit dubbele gebruik lijkt mij niet wenselijk omwille van het gevaar van begripsverwarring en betekenisverschuiving dat erin schuilt. Het is overigens opvallend dat, afgezien van deze algemene uitspraak bij het begin van het boek, « ideologie » in de « Authoritarian Personality » verder steeds in de zin van partiële totalisatie wordt gebruikt, totalisatie m. b. t. de socio-ekonomische en machtspolitieke sektor van de realiteit. Dit geldt ook voor H. Arendt: hoewel zij spreekt van 'total

explanation' wijzen de als « ideologieën » in haar boek gegeven voorbeelden op partiële totalisaties, eveneens met betrekking tot de socio-ekonomische en machtspolitieke sfeer.

Wij zouden hieruit het volgende willen besluiten :

(1) gezien de gelijkstelling van « ideologie » met « Weltanschauung » bij konsekwente doorvoering overbodig, bij inkonsekwent gebruik misleidend is, (2) gezien de beperking van « ideologie » tot een geheel van beliefs, waarden, normen en idealen met betrekking tot een *beperkte* sektor van de werkelijkheid zowel in het alledaags als in het wijsgerig-wetenschappelijk taalgebruik gevestigd is, en (3) gezien deze benadering van de term het voordeel van wijsgerige en polemische neutraliteit heeft, lijkt het ons wenselijk een poging tot definiëring van « ideologie » te ondernemen door te streven naar een bepaling en afbakening van die beperkte werkelijkheidssektor en naar een omschrijving van aard en functie van die beliefs, waarden, normen en idealen die erop betrokken zijn. Wij zullen dit in het laatste deel van dit artikel trachten te doen.

4. Ideologie als Sociaal-Relevant 'Belief-Disbelief-System' van Sociale Eenheden

Onze poging tot definiëring van ideologie als een partieel totalisatiesysteem zal aansluiten bij het gebruik van de term in sociologische en politicologische werken. Wij zullen trachten de elementen en karakteristieken van het fenomeen 'ideologie' zoals wij die in die werken aantreffen te expliciteren en te syntetiseren.

Vooraf laten wij een aantal definities en omschrijvingen volgen, zodat wij in het verder betoog het veelvuldige citeren door een eenvoudige nummerverwijzing kunnen vervangen.

*
* *

I WEBSTER : « The integrated assertions, theories, and aims constituting a politico-social program, often with an implication of factitious propagandizing ; as, Fascism was altered in Germany to fit the Nazi ideology » ; (41).

II T. W. ADORNO : « The term ideology is used in this book, to stand for an organization of opinions, attitudes, and values — a way of thinking about man and society. We may speak of an individ-

(41) Webster's New International Dictionary, 2nd ed., 1948.

ual's total ideology or of his ideology with respect to different areas of social life : politics, economics, religion, minority groups, and so forth. Ideologies have an existence independent of any single individual ; and those which exist at a particular time are results both of historical processes and of contemporary social events. These ideologies have for different individuals, different degrees of appeal, a matter that depends upon the individual's needs and the degree to which these needs are being satisfied or frustrated » ; (42).

III D. J. LEVINSON : « Since the term 'ideology' has acquired many negative connotations, particularly in the realm of political thought, we wish again to emphasize that this concept is used here in a purely descriptive sense : 'ideology' refers to an 'organized system of opinions, values, and attitudes'. Any body of social thought may, in this sense, be called an ideology, whether it is true or false, beneficial or harmful, democratic or undemocratic » ; (43)

IV T. PARSONS : « An ideology, then, is a system of beliefs, held in common by the members of a collectivity, i. e., a society, or a sub-collectivity of one — including a movement deviant from the main culture of the society — a system of ideas which is oriented to the evaluative integration of the collectivity, by interpretation of the empirical nature of the collectivity and the situation in which it is placed, the processes by which it has developed to its given state, the goals to which its members are collectively oriented, and their relation to the future course of events » ... « ideology thus serves as one of the primary bases of the cognitive legitimation of patterns of value orientations » ; (44)

V R. J. EYSENCK : « When we find that a specific opinion as voiced on one occasion is also voiced on another, i. e. when the two correlate, then we speak of opinion measurement proper. When we find that certain opinions are inter-correlated in a certain way, we speak of attitudes, and when we find that certain attitudes are intercorrelated in a certain way, we speak of ideologies » (45)

VI D. RÜSCHEMEYER : « Ideologien und Mentalitäten unterscheiden sich von wahren wie von irrigen Vorstellungen über die Wirklich-

(42) op. cit., p. 2.

(43) Adorno, op. cit., p. 151.

(44) Parsons, (T.) : « The Social System », Tavistock Publications Ltd., 1952, p. 349.

(45) Eysenck, (H. J.) : « The Psychology of Politics », Routledge and Kegan Paul Ltd., 1957 (1954), p. 114.

keit, also vom Wissen, dadurch, dass sie mit einem Bild von der Realität unmittelbar Stellungnahmen und Bewertungen verbindet — häufig auf sehr subtile Weise, etwa durch blosse Nuancen der Formulierung » ... « Deutungen und Beurteilungen der Gesellschaft und ihres Wandels » ; (46)

VII D. BELL : « Ideology is the conversion of ideas into social levers ... For the ideologue, truth arises in action, and meaning is given to experience by the 'transforming moment' » ; (47)

VIII M. ROKEACH : « We have also come to conceive of ideology, insofar as it is represented within the psychological structure of the person, ... as an organization of beliefs and expectancies » ... « Ideology refers to a more or less institutionalized set of beliefs — « the views someone picks up ». Belief-disbelief systems contain these too but, in addition, they contain highly personalized pre-ideological beliefs » ; (48)

IX McRAE : « By a myth Sorel meant « an affirmation of a readiness to act » — act, that is, politically. Every ideology is in a sense a myth, for it declares the premises and circumstances on which a man will act, accept, reject, dispute or struggle ... As such it is one of the most important things for the sociologists to understand because society itself is only rendered possible by people having fairly accurate assessments of their response systems to different circumstances, and similar assessments of the response systems of others — that is, in part, of their ideologies » ; (49)

X McRAE : « In what follows I attempt to treat Marxism in its Bolshevik form not as a system or method, but as an ideology, not as a corpus of knowledge, but as a constellation of concepts in the minds of men. My problem is that of the appeal of Bolshevism as a politico-social creed » (50) ;

XI C. KLUCKHOHN E. A. : « The term 'ideology' is currently used in a number of somewhat distinct, though partially overlapping, senses. It always refers to a system of ideas, but the system is sometimes construed to be based on the special interests of some segmental or distributive minority within the society, sometimes upon a supernatural revelation, sometimes upon any nonempirical, non-

(46) Soziologie, Fischer Lexikon, 1958, pp. 180 en 181.

(47) Bell, (D.) : « The End of Ideology », Free Press, Glencoe, 1960, pp. 370-371.

(48) Rokeach, (M.) : « The Open and Closed Mind », New York, 1960, p. 7 en p. 35.

(49) MacRae, (D.) : « Ideology and Society, Papers in Sociology and Politics », London, Heinemann, 1961, p. 65.

(50) op. cit., p. 181.

scientific norm. In general, 'ideology' has today a somewhat pejorative sense which does not attach to 'value'. 'Ideology' is also distinguished by explicitness, by systematic quality, and by overt emphasis on cognition (though there is clearly also an implication of commitment to these ideas). It might legitimately be argued that ideologies determine the choice between alternative paths of action, which are equally compatible with the underlying values » ; ⁽⁵¹⁾

XII R. E. LANE : definieert 'political ideology' als « a body of concepts with these characteristics :

- they deal with the questions : Who will be the rulers? How will the rulers be selected? By what principles will they govern?
- they constitute an argument ; that is, they are intended to persuade and to counter opposing views.
- they integrally affect some of the major values of life.
- they embrace a program for the defense or reform or abolition of important social institutions.
- they are, in part, rationalizations of group interests — but not necessarily the interests of all groups espousing them.
- they are normative, ethical, moral in tone and content.
- they are (inevitably) torn from their context in a broader belief system, and share the structural and stylistic properties of that system.

Most ideologies also have these qualities :

- they are group beliefs that individuals borrow ; most people acquire an ideology by identifying (or disidentifying) with a social group.
- they have a body of sacred documents (constitutions bills of rights, manifest, declarations), and heroes (founding fathers, seers and sages, originators and great interpreters).

And all ideologies, like all other beliefs, imply an empirical theory of cause and effect in the world, and a theory of the nature of man » ; ⁽⁵²⁾

XIII M. OAKESHOTT : « A political ideology purports to be an abstract principle, or set of related abstract principles, which has been independently premeditated. It supplies in advance of the activity of attending to the arrangements of a society a formulatde end to be pursued, and in so doing, it provides a means of distin-

(51) Parsons, (T.), Shils, (E. A.) : « Toward a general theory of action », Harvard University Press, 1962, pp. 432-433.

(52) Lane, (R. E.) : « Political Ideology », New York, 1962, pp. 14-15.

guishing those ideas which ought to be encouraged and those which ought to be suppressed or redirected » ; ⁽⁵³⁾

XIV C. W. MILLS : « Like any social philosophy, liberalism can conveniently be understood and discussed : (1) as an articulation of ideals which, no matter what its level of generality, operates as a sort of moral optic and set of guidelines for judgments of men, movements and events ; (2) as a theory, explicit or implied, of how a society works, of its important elements and how they are resolved ; (3) as a social phenomenon, that is, as an ideology or political rhetoric — justifying certain institutions and practices, demanding and expecting others » ;

of in de formulering van I. L. HOROWITZ :

« In the examination of a political position, Mills insisted on the need to study what seemed to be four central components of any political perspective. The ideology in terms of which institutions and attitudes are justified or criticized ; the ethic or worked out body of ideals and beliefs ; the agencies of change, that is the instruments of reform, restoration or revolution ; and the theory of a political movement as such, its assumptions about how man in society functions » ; ⁽⁵⁴⁾

XV J. GOULD : « Ideology is a pattern of beliefs and concepts (both factual and normative) which purport to explain complex social phenomena with a view to directing and simplifying socio-political choices facing individuals and groups » ; ⁽⁵⁵⁾

XVI M. DUVERGER : « Les idéologies sont des ensembles de croyances élaborées et systématisées. Elles reflètent la situation de la société où elles surgissent ... » ... « représentations collectives d'une communauté, qui sont en quelque sorte ses éléments spirituels et psychologiques. Les techniques et les institutions constituant plutôt des éléments matériels » ... « Tous les membres d'une même société ont en commun certaines croyances, certains jugements de valeur, qui constituent une idéologie unitaire, interférant avec les idéologies partielles et opposées des différents groupes en lutte les uns contre les autres » ... « Mythes et idéologies jouent à peu près le même rôle dans la vie politique ; ils servent à mobiliser les citoyens, soit contre le pouvoir, soit autour de lui » ... « Ils (=

⁽⁵³⁾ Oakeshott, (M.) : « Rationalism in Politics », London, 1962, p. 116.

⁽⁵⁴⁾ Mills, (C. W.) : « Power, Politics and People », New York, 1963, p. 188 en p. 189.

⁽⁵⁵⁾ Gould, (J.) : « A Dictionary of the Social Sciences », Free Press Glencoe, 1964, p.

de leden van een gemeenschap) se servent d'elles pour exprimer leurs aspirations et leurs revendications, ils définissent par elles les objectifs fondamentaux de leurs actions politiques, ils construisent autour d'elles des partis ou des organisations de même nature. L'acceptation ou le rejet des idéologies dépend essentiellement de la façon dont elles correspondent aux besoins communautaires, dont elles reflètent les forces sociales ». (56)

*
* *

1. *Ideologie is een « belief-disbelief system » :*

Als eerste karakteristiek van ideologieën kunnen wij stellen dat het gehelen van overtuigingen zijn. Hierover bestaat, blijkens de hierboven gegeven definities en omschrijvingen, bijna algemene eensgezindheid. De verschillen zijn hoofdzakelijk van terminologische aard. Er is sprake van « beliefs », « concepts », « assertions, theories and aims », « Vorstellungen, Stellungnahmen und Bewertungen », « opinions, attitudes and values », « assessments of response systems », « ideas », « abstract principles », « croyances », « représentations ». ... Uit kontekstanalyse van het gebruik van deze termen blijkt dat zij zonder veel kritische nuancering door elkaar worden gebruikt. Het lijkt ons daarom wenselijk en toelaatbaar deze veelheid van termen door één, geuniformeerde terminologie te vervangen, zo dat de mogelijke nuancerings van betekenis er kunnen in opgevangen worden. Best geschikt daartoe lijkt ons de term die gelanceerd werd door Milton Rokeach in zijn werk « The Open and Closed Mind » : « *belief-disbelief system* » (57). Onder 'beliefs' wordt al datgene verstaan wat door individuen of groepen als 'waar' of als 'geldig' wordt aanvaard met betrekking tot werkelijkheid en gedrag. 'Werkelijkheid en gedrag' moet hierbij in zijn ruimste betekenis worden opgevat. Het heeft betrekking op : feitelijkheden, mogelijkheden, waarschijnlijkheden, wenselijkheden en behoorlijkheden ; en op hun tegendeel : onwerkelijkheden, onmogelijkheden, onwaarschijnlijkheden, onwenselijkheden en onbehoorlijkheden. 'Beliefs' kunnen dus betrekking hebben op (a) wat was, is of zal zijn (feitelijkheden), (b) wat kon zijn of zal kunnen zijn (mogelijkheden), (c) wat waarschijnlijk was, is of zal zijn (waarschijnlijkheden), (d) wat beter zou geweest zijn, beter zou zijn of in de toekomst wenselijk zal zijn (wenselijkheden) (e) wat

(56) Duverger, (M.) : « Sociologie Politique », Paris, 1966, pp. 140-150.

(57) Rokeach, (M.), op. cit., pp. 31-35.

in het verleden behoorde te zijn, wat nu behoort te zijn of wat in de toekomst zal behoren te zijn (behoorlijkheden); en op (a) wat niet was, niet is of niet zal zijn, (b) wat niet kon zijn, niet kan zijn of niet zal kunnen zijn ... etc.

Zo gedefinieerd slaat de term 'belief' op : werkelijkheidsoordelen, waarschijnlijkheidsoordelen, mogelijkheidsoordelen (logische oordelen), waardeoordelen, normen, imperatieven, wensen, verwachtingen, etc. Alle mogelijke betekenisnuances in de hoger geciteerde termen (assertions, croyances, Bewertungen ... enz.) kunnen dus behouden blijven bij hun opvang in de term 'belief'.

Het is van belang uitdrukkelijk te stellen dat ideologieën steeds gehelen van 'beliefs' zijn die inderdaad deze verschillende soorten beliefs samen bevatten. Een ideologie bestaat nooit uit werkelijkheidsoordelen of uit waardeoordelen of uit imperatieven (etc.) *alleen*, maar steeds uit een combinatie van deze oordeelsoorten. Iedere ideologie is dus tegelijkertijd deskriptief, interpretatief, evaluatief en normatief. Hierin verschilt een ideologie bijvoorbeeld van een wetenschappelijke theorie (uitsluitend of overwegend deskriptief en interpretatief) en van een traditionele moraal-filosofie (enkel of overwegend evaluatief en normatief).

Op het evaluatieve en normatieve karakter van ideologieën wordt uitdrukkelijk gewezen in die definities die termen bevatten als « aims » (I), « values and attitudes » (II-III), « Stellungnahmen und Bewertungen (VI). We moeten evenwel opmerken dat deze termen als zodanig misleidend kunnen zijn. Immers het zijn niet de 'doeleinden', 'waarden', 'attitudes' en 'waarderingen' zelf die deel uitmaken van een ideologie, maar de 'beliefs' of oordelen die erdoor worden gemotiveerd of geïnspireerd of die er betrekking op hebben. 'Waarden', 'attitudes', enz. liggen aan de basis van een ideologie of zijn er het produkt van, maar zij maken zelf geen deel uit van de ideologie als een geheel van 'beliefs'.

Een ideologie omvat naast 'beliefs' ook 'disbeliefs'. Aansluitend bij Rokeach verstaan wij daaronder al datgene wat door individuen of groepen *niet* als 'waar' of 'geldig' wordt aanvaard met betrekking tot feitelijkheden, mogelijkheden, waarschijnlijkheden ... enz.

De 'disbeliefs' omvatten enerzijds de negaties der aanvaarde 'beliefs' en anderzijds een kompleks geheel van 'beliefs' van andere individuen en groepen waarvan de aanvaarding niet gedeeld wordt. Voorbeeld : indien A als 'belief' aanvaardt dat de « neo-kapitalistische maatschappij-ordening fundamenteel inhumain is », staat daartegenover als 'disbelief' niet alleen de stelling « dat die ordening *niet* fundamenteel inhumain is », maar ook de hele reeks 'beliefs' die door B, C, D ... worden aanvaard : bvb. 'beliefs'

over de wenselijkheid of noodzakelijkheid van maatregelen om de neokapitalistische ordening efficiënter of konfliktlozer te doen functioneren ... enz.

In geen der vermelde definities van ideologie is sprake van 'disbeliefs' of van een terminologisch synoniem hiervoor. Men zou kunnen stellen dat dit overbodig is, aangezien het vermelden van 'overtuigingen' (opinions, assertions ...) automatisch 'disbeliefs' ('verwerpingen') impliceert. Dit is evenwel slechts ten dele waar. Het is namelijk zo dat ideologieën mogelijk zijn (en voorbeelden daarvan zijn aanwijsbaar) waarin 'disbeliefs' een groter aandeel hebben dan 'beliefs': ideologieën die weinig positieve inhouden bieden, en die hoofdzakelijk uit negaties en verwerpingen bestaan. Dit is bijvoorbeeld het geval bij sterk 'apologetisch' of 'defensief' georiënteerde ideologieën die hun eenheid en inhoud meer ontleen aan wat zij ontkennen en verwerpen dan aan wat zij positief poneren en aanvaarden. Het lijkt ons daarom wenselijk om nadrukkelijk van 'beliefs' én disbeliefs' te spreken met betrekking tot ideologieën.

Deze 'beliefs' en 'disbeliefs' nu vormen samen een *stysteem*. Zij vormen een systeem, omdat de aanvaarding van bepaalde 'beliefs' de verwerping van andere impliceert, met name hun logische tegendelen én al die overtuigingen die psychologisch niet compatibel zijn met de aanvaarde 'beliefs'. Op grond van kennis van de 'beliefs' van een individu of een groep kan een zekere prediktie gemaakt worden met betrekking tot hun 'disbeliefs' — en omgekeerd. Wat verworpen wordt is afhankelijk van wat aanvaard wordt en vice-versa. 'Beliefs' en 'disbeliefs' vertonen dus een interdependentie-relatie.

Ook met betrekking tot de 'beliefs' en 'disbeliefs' apart kunnen wij van « systemen » spreken. De 'beliefs' vormen een systeem omdat de particuliere beliefs een interkorrelatie vertonen; zij staan niet los naast mekaar als in een toevallige, structuurloze verzameling. Ook is er een onderlinge samenhang tussen de verschillende subklassen van 'beliefs'. De proposities die aanvaard worden m.b.t. feitelijkheden staan niet los van de 'beliefs' over mogelijkheden, waarschijnlijkeden, wenselijkheden en behoortijkheden; deze verschillende subklassen vertonen een onderlinge samenhang.

Hetzelfde geldt voor de subklassen die wij kunnen onderscheiden aan de hand van het criterium van het tijdsperspektief van 'beliefs'. 'Beliefs' over het heden, over het verleden en over de toekomst worden gekenmerkt door een bepaald patroon van onderlinge konditionering.

Deze stelling dat 'beliefs' en 'disbeliefs' een onderlinge samenhang vertonen betekent niet dat die samenhang in alle 'belief-disbelief systems' van één en hetzelfde type zou zijn. En zij betekent ook niet dat wij onder 'onderlinge samenhang' een logisch structuurpatroon zouden moeten verstaan.

a *geen vast patroon* : een model voor een vast eenheidspatroon zou bijvoorbeeld kunnen zijn, dat de beliefs over mogelijkheden zouden gekonditioneerd worden door de beliefs over feitelijkheden ; de beliefs over waarschijnlijkheden door die over feitelijkheden en mogelijkheden ; de beliefs over wenselijkheden door die over feitelijkheden, mogelijkheden en waarschijnlijkheden ; de beliefs over behoorlijkheden door die over feitelijkheden, mogelijkheden, waarschijnlijkheden en wenselijkheden samen ; en wat het tijdsperspektief betreft : dat de beliefs over het heden zouden gekonditioneerd worden door die over het verleden, en die over de toekomst door die over verleden en heden. Het is duidelijk dat in konkrete belief-systems de structurering niet aan dit patroon beantwoordt. Ideologieën kunnen aangewezen worden waarin de proposities over feitelijkheden gekonditioneerd worden door proposities over wenselijkheden en behoorlijkheden, waarin wenselijkheden en behoorlijkheden bepaald worden zonder rekening te houden met feitelijkheden en mogelijkheden, waarin wenselijkheden verward worden met waarschijnlijkheden ... Cfr. naïef idealisme, 'wishful thinking', utopie ; er zijn ideologieën waarin de beliefs over het verleden gekonditioneerd worden door die over het heden (vb. « alles is altijd geweest zoals het nu is ... ») of door die over de toekomst (bijv. « zoals het morgen zal zijn, zo was het ook vroeger ... »), waarin het heden gezien wordt in het licht van de toekomst (bv. het vroege kristendom en het vroege marxisme) ... naast vele andere mogelijkheden en combinaties van mogelijkheden. Wij kunnen dus in de particuliere belief-systems niet één vast structuurpatroon aanwijzen. Maar steeds is er een of andere structuur aanwezig. Het structuurtype verschilt, maar het structuurfenomeen is universeel.

b *geen logisch patroon* : de onderlinge samenhang der afzonderlijke 'beliefs' gehoorzaamt niet — of niet noodzakelijk — aan de eisen van logische coherentie en consistentie. De 'beliefs' zijn niet noodzakelijk logisch korrekte deducties uit een aantal inductief verkregen of axiomatisch gepostuleerde basispremissen. 'Belief systems' zijn niet noodzakelijk vrij van interne kontradikties, vaagheden, onbepaalbaarheden en onvolledigheden. De aanwezigheid van onvolledigheden wordt manifest in het — sociologisch welbekende — verschijnsel van het samengaan van ideologieën met de oprichting van een specialistengroep (partij ideologen, theologen ...) die belast wordt met de konsekwente uitwerking en vervollediging van het 'belief system' onder aandrang van nieuwe problemen en situaties. Vaagheden en onbepaalbaarheden worden manifest in het ontstaan van divergente interpretaties en toepassingen van het 'belief system'. En de aanwezigheid van kontradikties blijkt uit de poging van de aanhangers van 'belief systems' om door middel van

veelvuldige rationalisaties een pseudo-logische consistentie tot stand te brengen.

'Belief systems' berusten doorgaans ook op tal van ongedefinieerde begrippen en vage proposities en maken bij hun streven naar totalisatie gebruik van talloze voorbarige konklusies en ontoelaatbare generalisaties.

Van een logisch systeem kan dus bezwaarlijk sprake zijn. De enige relatie die 'belief-disbelief systems' tot logische systemen vertonen ligt in hun tendens om bij bewustwording van een al te grote logische inkonsistentie tenminste in schijn een zekere consistentie te bewerken door middel van rationalisaties en door 'feiten-blinde' generalisaties.

Indien belief-disbelief-systems dus noch een logisch structuurpatroon noch een eenheidspatroon vertonen, stelt zich de vraag in welk opzicht zij wel « systemen » kunnen genoemd worden.

Laten wij uitgaan van een voorbeeld. Tussen de beliefs dat « Joden minderwaardig zijn », dat « negers een gevaar betekenen voor de integriteit der Westerse kultuur » en dat « de staatsordening een sterk charismatisch gezag behoeft » bestaat geen logische interrelatie. Wij kunnen evenwel bij een individueel-psychologische of sociaal-psychologische benadering van bepaalde individuen of groepen vaststellen dat deze beliefs in konkrete overtuigingssystemen frekwent samen voorkomen en een duidelijke samenhang vertonen. Deze niet-logische samenhang is van genetische en functioneel-intentionele aard. Hij is van genetische aard omdat de gelijktijdige adoptie van deze beliefs verklaarbaar is vanuit een bepaalde psychische basisinstelling tegenover de sociale werkelijkheid: in dit geval bijvoorbeeld een sterk etnocentrische en autoritaristische instelling. Deze primair emotioneel-affektieve instelling konditioneert de kognitieve activiteiten van het betreffende individu of van de betreffende groep op zulke wijze dat een zekere prediktie ten aanzien van de beliefs die hij zal adopteren mogelijk is. Deze beliefs zijn pseudo-kognitieve vertalingen van 'attitudes'. Genetisch is het geheel van basis-attitudes die systeemkarakter verlenen aan het belief-disbelief-system. Daarnaast, en ermee verbonden, is de samenhang ook van functioneel-intentionele aard. Een bepaalde psychische basisinstelling leidt bij konfrontatie met konkrete sociale situaties tot de ontwikkeling van bepaalde reacties en aktiedoelen. Zo kan de vermelde etnocentrische en autoritaristische basisinstelling, gekonfronteerd met de aanwezigheid en de activiteiten van vreemde etnische groepen (Joden, negers ...), leiden tot een streven naar diskriminatie of eliminatie van die groepen; en wanneer dit streven sociaal gehinderd wordt door de aanwezigheid van democratische politieke structuren, kan de vervanging van die structuren door een autoritaristisch machts-

apparaat een preliminair aktiedoel worden. In dit geval vertonen de vermelde beliefs een samenhang, omdat zij gemotiveerd zijn door éézelfde intentie. Zij fungeren samen als instrumenten ter realisering van een psycho-sociale intentie.

Dit — uiteraard willekeurig en gesimplifieerd — voorbeeld verduidelijkt wat wij hier onder « systeem » verstaan met betrekking tot 'belief-disbelief-systems'. « Systeem » moet psychologisch en sociologisch worden begrepen. Het eenheidskarakter van belief-disbelief-systems wortelt in de konfrontatie van psychische basisinstelling en sociale situatie. Het is het produkt van de interactie tussen beide.

Dit systeemkarakter van ideologieën wordt door de meeste gegeven definities op een of andere wijze geïndikeerd. Er is sprake van « *pattern* » (XV), « *integrated assertions ...* » (I), « *organization* » of « *organized system* » (VIII, II, III), « *set of beliefs* » of « *set of related abstract principles* » (VIII, XIII), « *system* » (IV, XI), « *body of concepts* » (XII), « *constellation of concepts* » (X), « *intercorrelated attitudes* » (V), « *ensembles de croyances élaborées et systématisées* » (XVI).

De — doorgaans vage — betekenissen die door deze verschillende termen worden gedekt kunnen, dunkt ons, samen worden opgevangen in het 'systeem'-begrip dat wij hier hebben omljnd. Dit begrip blijft ongetwijfeld nog vaag, maar het geeft enigszins de richting aan waarin dient gezocht om de precieze inhoud ervan te expliciteren. En het kan er o. i. toe leiden een duidelijker inzicht te krijgen in de vraag, waarin ideologische systemen precies verschillen van wetenschappelijke, wijsgerige, logische e. a. systemen.

2 *Ideologie is een « belief-disbelief system » van een sociale eenheid :*

De vraag dient nu verder beantwoord, waarin ideologieën verschillen van 'belief-disbelief systems' in het algemeen. Niet elk 'belief-disbelief system' kan een 'ideologie' genoemd worden. De term zou — indien dit wel gebeurde — iedere diskriminatieve waarde verliezen; (bezwaar dat we reeds opperden tegen vroegere betekenissen van de term).

'Ideologie' dient beperkt te worden tot een bepaald soort « belief-disbelief system » van een *groepering*. Onder « *groepering* » verstaan wij hier iedere gestructureerde verzameling van personen die een sociale eenheid vormen. Een sociale eenheid is een relatief autonoom en relatief subsistent sociaal systeem: een geheel van geïnstitutionaliseerde, relatief duurzame betrekkingen en verhoudingen, die de interacties en kommunikaties tussen individuen reguleren en die een structurele en funktionele eenheid vormen. Een *groepering* bestaat uit de individuen die in dergelijk geheel zijn geïn-

tegreerd. Het is dus een verzamelnaam voor sociale fenomenen als 'groep' (bv. familie, arbeidsgemeenschap ...), 'kollektiviteit' (bv. een bewuste en aktieve 'klasse' of 'sociale kategorie'), 'maatschappij' (gestructureerd geheel van groepen en kollektiviteiten).

Elke dergelijke groepering heeft naast een geheel van instituties (patronen van interakties en kommunikaties) ook een 'belief-disbelief system': een geheel van opvattingen, waarde-oordelen, normen, idealen ... die gemeenschappelijk zijn aan alle — of aan de meeste — leden van de groepering. Dit 'belief-disbelief system' is supra-individueel in ruimte en tijd. Het is wel aanwezig in het bewustzijn van de afzonderlijke individuen — de individuen zijn de dragers en vertegenwoordigers ervan —, maar het is gelijktijdig aanwezig in het bewustzijn van alle leden, of van het merendeel der leden, van de groepering. De individuele leden zijn niet de 'scheppers' van het 'belief-disbelief system', zij 'ontlenen' het aan de groep en transmittieren het aan anderen. Het bestaat vóór hen in de tijd en het bestaat verder na hun uittreden uit de groepering. Het maakt geen deel uit van hun individuele persoonlijkheid, maar van hun sociale persoonlijkheid. Het is kenmerk en manifestatie van hun sociaal lidmaatschap en transcendeert als zodanig hun individualiteit. In deze betekenis kan Duvrger spreken van « représentations collectives d'une communauté, qui sont en quelque sorte ses éléments spirituels et psychologiques, les techniques et les institutions constituant plutôt des éléments matériels » (XVI); Parsons van « a system of beliefs, held in common by the members of a collectivity; i. e., a society, or a subcollectivity of one ... » (IV); Lane van « group beliefs that individuals borrow » (XII); en Rokeach van « a more or less institutionalized set of beliefs — 'the views one picks up' — » (VIII). Dit gemeenschappelijk « believ-disbeliev system » is de exponent van het 'basic personality type' (het type van basispersoonlijkheid) dat zich in iedere groepering in de loop van haar geschiedenis ontwikkelt⁽⁵⁸⁾. Iedere groepering integreert haar leden op zulkdanige wijze dat hun psychische basiskonstitutie in een relatief uniform patroon gekanaliseerd wordt. Er ontwikkelen zich in de individuen gemeenschappelijke 'value-attitude systems': psychische reactiepatronen waarbij op gemeenschappelijke ervaringsstimuli (= elementen van situaties) met uniforme gestereotypeerde 'responses' wordt gereageerd. Het geheel van deze 'value-attitude systems' vormt het 'basic personality type'. Op grond van de aanwezigheid van dergelijk basispersoonlijkheidstype kunnen wij met betrekking tot

(58) Een korte en heldere uiteenzetting over het begrip « basic personality type » vindt men bij Ralph Linton, « The Cultural Background of Personality », New York, 1945, pp. 125-153.

groeperingen spreken van een gemeenschappelijke 'waardenoriëntatie'. En het is deze waardenoriëntatie die, gekonfronteerd met de feitelijke gegevens van de konkrete ervaringssituaties (mogelijkheden, beperkingen, problemen door de situaties aan het handelen gesteld), aanleiding geeft tot het ontstaan van een «*belief-disbelief system*», zijnde een geheel van proposities over feitelikheden, mogelijkheden, waarschijnlijkheden, wenselijkheden, behoorlijkheden, met betrekking tot verleden, heden en toekomst. Konkreet betekent dit het volgende. Voor zover bijvoorbeeld binnen het negentiende-eeuwse burgerlijke huwelijks- en gezinsleven de individuele leden door hun groepsintegratie bepaalde uniforme reactiepatronen ontwikkelden, en voor zover deze reactiepatronen binnen de vele partikuliere gezinnen voldoende identisch of analoog waren om van een gemeenschappelijke waardeoriëntatie te spreken, kan men verwachten dat een specifiek «*belief-disbelief system*» moest ontstaan met betrekking tot huwelijk en gezin dat door ongeveer alle betrokkenen zou worden aanvaard. In deze betekenis kunnen we dan spreken van een «*burgerlijke gezinsideologie*». Dit is dan een voorbeeld van een ideologie van een mikrosociale groepering, een kleine groep (huwelijk, gezin). Analoog kunnen wij dan spreken van de ideologie van het negentiende-eeuwse proletariaat met betrekking tot die beliefs en disbeliefs die de exponent waren van gemeenschappelijke reactiepatronen en waardenoriëntatie van alle industrie arbeiders (ideologie van een kollektiviteit); en van de ideologie van de negentiende-eeuwse kapitalistische maatschappij voor zover er een algemeen aanvaard overtuigingsstelsel zou bestaan hebben dat op grond van de gemeenschappelijke reactiepatronen en waardenoriëntatie door alle of door de meeste groepen en kollektiviteiten van de maatschappij werd geadopteerd (ideologie van een makrosociale groepering).

Drie van de zestien gegeven definities van ideologie houden een verwijzing in naar deze relatie tussen ideologie en 'value-attitude systems' en waardenoriëntatie: IX — IV — XII. McRae spreekt van ideologieën als «*fairly accurate assessments of their response systems to different circumstances, and similar assessments of the response systems of others ...*» (IX). De terminologie is enigszins verschillend, maar 'response systems' en 'circumstances' is gemakkelijk en adequaat vertaalbaar in termen van 'value-attitude response', 'waardenoriëntatie' en 'feitelijke gegevens van de konkrete ervaringssituaties'. De nadruk op de groepsvormende of groepsbindende funktie van de ideologische 'assessments' lijkt ons een uiterst belangrijk element in de omschrijving van McRae; een element dat niet zo duidelijk en expliciet aanwezig is in de andere definities. Het is inderdaad de aanwezigheid van een gemeenschappelijk 'belief-disbelief system' in een groepering dat de kommunikatie en het gekoördineerd-

funktionele samen-handelen binnen de groepering mogelijk maakt. Als zodanig ligt het aan de basis van het bewustzijn van groepsidentifikatie en van het 'wij' — gevoel der individuen.

T. Parsons stelt dat « ideology thus serves as one of the primary bases of the cognitive legitimation of patterns of value orientation » (IV). De 'patterns of value orientation' gelden als de basis van het 'belief-disbelief system', dat er een kognitieve uitdrukking en legitimatie van is. Dit komt overeen met onze stelling dat het 'belief-disbelief system' een vertaling is van de 'value-attitude systems' en van de waardenoriëntatie in proposities over feitelijkheden, mogelijkheden ... enz. en een toepassing ervan op de gegevens der ervarings-situaties. Op het kognitieve aspekt van ideologieën hebben we reeds hoger gewezen, door te stellen dat de waarden en attitudes zelf niet tot het 'belief-disbelief system' kunnen gerekend worden, maar slechts de proposities die erdoor gemotiveerd of erop betrokken zijn (= kognitieve legitimatie).

In vage bewoordingen wijst ook Lane op diezelfde relatie, waar hij stelt dat ideologieën « integrally affect some of the major values of life » (XII). Uit het voorgaande volgt dat de term 'ideologie' niet van toepassing kan zijn op individuele 'belief-disbelief systems', in de zin van overtuigingssystemen die het produkt zijn van individueel-psychische kognitieve activiteiten, en die als zodanig in het bewustzijn van het individuele subjekt aanwezig zijn. De 'beliefs' en 'disbeliefs' die de mens als individuele persoonlijkheid karakteriseren maken deel uit van zijn persoonlijke levens- en wereldbeshouwing, maar niet van zijn ideologie. Men kan in dit perspectief wel spreken van de ideologie die een individu adopteert of aanleeft, maar niet van zijn 'individuele ideologie'. Natuurlijk is het vaak zo, dat de ideologie van een groepering in het individuele bewustzijn aanwezig is in een individueel-genuanceerde, persoonlijk-verwerkte vorm. Maar die individuele varianten en nuanceringen maken dan als zodanig geen deel uit van de ideologie van de groepering. Voor zover zij niet door andere groepsleden worden overgenomen en veralgemeend hebben zij geen sociologische betekenis, tenzij ter verklaring van individuele anomie-gevallen. En deze anomie-gevallen worden pas ideologisch relevant, wanneer zij uit het individuele isolement treden, d. w. z. wanneer de individuele 'beliefs' en 'disbeliefs' een zekere uitstraling krijgen en door andere groepeeringsleden worden geadopteerd. Hiermee verliezen ze dan evenwel hun individueel karakter en worden zij tot 'belief-disbelief system' van een subgroepering.

Bij het begin van dit kapitel stelden wij dat een ideologie een *bepaald* soort 'belief-disbelief system' van een groepering is. Wij hebben tot nogtoe niet verduidelijkt wat wij hieronder precies wensen te verstaan. Waarom

deze beperking tot « een bepaalde soort »? De aflijning die tothiertoe werd gegeven is nog bijzonder ruim. Het geheel van beliefs en disbeliefs dat door de leden van een groepering wordt gedeeld is zeer omvattend. Het overgrote deel van alle overtuigingen van individuen behoort ertoe. De strikt individuele overtuigingen zijn zeer gering vergeleken bij al die overtuigingen die met anderen gedeeld worden. Dat het individu zich daarvan doorgaans niet bewust is, moet toegeschreven worden aan het feit dat de 'kollektieve' overtuigingen tengevolge van een gewenningsproces tot nauwelijks bewuste 'evidenties' worden waarmee het individu als met een 'tweede natuur' gaat leven.

Het zou o. i. niet veel zin hebben om alle mogelijke 'beliefs' en 'disbeliefs' die de mens er als sociaal wezen op nahoudt tot zijn ideologie te rekenen. Wij hebben bijvoorbeeld 'beliefs' over de wijze waarop een das dient geknoopt of de wijze waarop men met een auto door een druk stadscentrum dient te rijden, en wij delen deze 'beliefs' met ongeveer alle das-dragers en autobestuurders in onze groepering. Het betrekken van de term 'ideologie' op deze en soortgelijke 'beliefs' zou indruisen tegen elk gangbaar taalgebruik, en zijn mogelijke wetenschappelijk-operationele waarde drastisch reduceren. Daarom willen wij in het volgende kapitel pogen om 'ideologie als belief-desbelief system van een groepering' nog nader te preciseren en te beperken.

3 *Ideologie is het sociaal-relevante 'belief-disbelief system' van een sociale eenheid :*

Een eerste speciërende beperking : tot de ideologie van een sociale eenheid moeten alleen die 'beliefs' en 'disbeliefs' gerekend worden die de exponent zijn van de zeer algemene 'value-attitude systems' in de basispersoonlijkheid van de groepering. De basispersoonlijkheid omvat een grote veelheid van reaktiepatronen, gaande van zeer gespecificeerde patronen die de 'responses' op één of enkele situatie-elementen afzonderlijk reguleren (bv. wijze van dasknopen) tot zeer algemene patronen die de 'responses' op een groot aantal analoge of identische situatie-elementen uniformeren (bv. autoritaire of democratische, goedkeurende of afkeurende reaktiewijzen op een groot aantal situatie-elementen met analoog of identisch waardekarakter). Deze laatste patronen noemen we '*value-attitude systems*' met een zeer algemeen karakter⁽⁵⁹⁾. Zij reguleren volgens een zelfde patroon komplekse gehelen van gedragingen, zij zijn van toepassing in vele gedragssituaties en vertonen een sterk repetitief karakter. De kognitieve proposities waartoe zij aanleiding geven konstitueren de ideologie: *zeer algemene proposities over feitelijkheden, mogelijkheden, waarschijnlijkheden,*

(59) Zie hierover : Ralph Linton, op. cit., pp. III vlg.

wenselijkheden, en behoorlijkheden. Zij liggen aan de basis van vele particuliere en singuliere proposities; zij zijn er de logische of psychologische premissen van. De vele bijzondere proposities kunnen tot het geheel van basisproposities worden gereduceerd. Zo kunnen bijvoorbeeld de 'beliefs' dat men zijn das op een bepaalde wijze dient te knopen en dat men op een bepaalde wijze door een druk stadcentrum dient te rijden herleid worden tot algemenere 'beliefs': bv. dat men zich volgens bepaalde regels van fatsoen en distinktief dient te kleden, en dat men het kollektief weggebruik mogelijk en soepel dient te maken door ordeschikkingen en verkeersreglementen na te leven. Deze 'beliefs' kunnen dan op hun beurt nog verder gereduceerd worden tot zeer algemene 'beliefs' over behoorlijk gedrag en sociale orde. De ideologie van een groepering bestaat uit dergelijke zeer algemene 'beliefs'.

Deze beperking is hoofdzakelijk methodologisch gemotiveerd. Er is geen enkele epistemologische reden waarom wij ook niet de singuliere en particuliere proposities, die uit de zeer algemene 'beliefs' zijn afgeleid (logisch of psychologisch afgeleid), tot de ideologie zouden rekenen. Maar het geheel van *alle* gemeenschappelijke 'beliefs' en 'disbeliefs' van een groepering is te omvattend en te kompleks om vatbaar te zijn voor beschrijving en interpretatie. Het dient herleid te worden tot zijn meest fundamentele elementen. En de kennis hiervan volstaat grotendeels om, gekoppeld aan kennis van de structuur van het 'belief-disbelief system', de vele bijzondere proposities te begrijpen en te verklaren.

In het licht van deze beperking worden enkele elementen in de hoger gegeven definities duidelijk. Zo bijvoorbeeld de stelling van Gould dat ideologieën « purport to explain *complex sociale phenomena* ... », waarin geïmpliceerd wordt dat ideologieën bestaan uit een beperkt aantal algemene proposities die pretenderen verklaringen te geven voor komplekse sociale fenomenen (= een groot aantal situatie-elementen). Zo ook de stelling van McRae dat een ideologie « declares the premises and circumstances on which a man will act, accept, reject, dispute or struggle ... »: de algemene proposities dus, en niet alle bijzondere 'beliefs' met betrekking tot denken en handelen. Oakeshott spreekt van « an *abstract principle*, or set of related *abstract principles* ... » die de veelheid van konkrete aktiedoelen van de groeperingen oriënteren; en Duverger van ideologieën die « définissent ... les objectifs *fondamentaux* de leurs actions politiques ».

Ook door deze auteurs worden dus de bijzondere situatie- 'beliefs' buiten de ideologie gesloten, om het begrip te beperken tot de meer algemene 'beliefs'.

Een tweede specifiërende beperking die wij wensen aan te brengen is, dat ideologie slechts betrekking heeft op die algemene 'beliefs' en 'disbeliefs'

die in de groepering een *direkte sociale relevantie* vertonen. Onder 'sociale relevantie' verstaan wij het feit dat bepaalde 'beliefs' en 'disbeliefs' ten overstaan van het sociaal systeem waarbinnen zij voorkomen een *eufunktionele of disfunktionele werking* hebben.

Elk sociaal systeem bestaat uit een geheel van basisinstituties, i. e. een geheel van samenfunctioneerende verhoudingen en betrekkingen. Tegenover deze instituties kunnen de gemeenschappelijke en algemene 'beliefs' en 'disbeliefs' drie soorten relaties vertonen :

- zij kunnen fungeren als factoren die meewerken aan het behoud, de stabilisering en de rechtvaardiging der bestaande instituties ; in dit geval kunnen wij spreken van een eufunktionele werking t. o. v. het sociaal systeem.
- zij kunnen fungeren als factoren die bijdragen tot dynamisering en herstructurering der bestaande instituties, tot oprichting en rechtvaardiging van nieuwe instituties. In dit geval kunnen wij spreken van een disfunktionele werking t. o. v. het bestaande sociale systeem ; deze disfunktionele werking kan dan in een tweede stadium eufunktioneel worden, namelijk t. o. v. van het gewijzigde of nieuwe systeem dat zij helpt tot stand komen.
- zij kunnen fungeren als factoren die ten overstaan van behoud of dynamisering van het bestaande sociale systeem indifferent, irrelevant zijn. Hiertoe behoren al die 'beliefs' en 'disbeliefs' waarvan de aanwezigheid of afwezigheid niet konditionerend is voor de instandhouding of opheffing van de basisinstituties ; die 'beliefs' en 'disbeliefs' die niet onontbeerlijk zijn voor het functioneren van het systeem, die niet bijdragen tot rechtvaardiging van het systeem en die het functioneren van het systeem niet bedreigen. M. a. w. die 'beliefs' en 'disbeliefs' die kunnen opgeheven, gewijzigd of vervangen worden zonder direkte en fundamentele reperkussies op structuur en werking der basisinstituties.

Tot de ideologie van een groepering rekenen wij dus enkel de gemeenschappelijke en algemene 'beliefs' en 'disbeliefs' die een eufunktionele of disfunktionele werking vertonen ten overstaan van de basisinstituties. Wij kunnen dit ook als volgt vertalen : die 'beliefs' en 'disbeliefs' die fungeren als motivering, als theoretisch referentiekader, als zingeving en oriëntering van het handelen der groepering ; handelen dat verloopt op een wijze die konform is aan de gevestigde normen der instituties of handelen dat gericht is op wijziging of vervanging van die instituties. Deze instituties kunnen op grond van een aflijning der belangrijkste handelingssectoren in een sociaal systeem als volgt worden gegroepeerd :

- instituties betreffende goederenproduktie en — distributie (economische sektor);
- instituties betreffende status- en functieverhoudingen van individuen en groepen (sektor van sociale organisatie);
- instituties betreffende machtsverhoudingen en machtsstrijd (politieke sektor);
- instituties betreffende de enkulturatie der jonge generaties (sektor van de opvoeding);
- instituties betreffende seksualiteit en voortplanting (sektor van huwelijks- en gezinsorganisatie);
- instituties betreffende spreiding van 'geestelijke waarden' (intellectuele, morele, esthetische, religieuze ... waarden) en participatie aan deze waarden door individuen en groepen (sektor van 'kultuurbeleid' en 'kultuurspreiding');
- instituties betreffende kennisverwerving en kennisverspreiding (sektor van organisatie van wetenschapsbeoefening, informatie- en kommunikatiedia).

Deze instituties hebben in iedere groepering een fundamentele functie in de integratie en werking van het sociale systeem. Men kan er andere namen aan geven en men kan ze anders indelen, hun respektievelijk belang kan van systeem tot systeem verschillen, en hun onderlinge samenhang gehoorzaamt niet in elk systeem aan eenzelfde patroon. Maar zij vormen in elk sociaal systeem een geheel van centrale konstitutieve elementen die niet kunnen gewijzigd worden zonder structuur en werking van het hele systeem te wijzigen.

Hieruit vloeit voort dat alle gemeenschappelijke en algemene 'beliefs' en 'disbeliefs' die op deze instituties betrekking hebben een direkte sociale relevantie vertonen, en dus tot de ideologie van de groepering behoren. Dit omvat o. m. :

- deskriptieve en interpretatieve proposities over die instituties: 'beliefs' en 'disbeliefs' over aard en verschijningsvormen van die instituties, over hun oorsprong en functie, over hun evolutie. (= proposities over feitelijkheden, mogelijkheden en waarschijnlijkheden, met betrekking op verleden, heden en toekomst).
- evaluatieve en normatieve proposities over die instituties: 'beliefs' en 'disbeliefs' over de 'waarde' en de 'waarde-verhoudingen' der instituties, over de wijze waarop zij behoren te zijn en te werken; over hoe zij hadden moeten zijn in het verleden en hoe zij zullen moeten zijn in de toekomst (= proposities over wenselijkheden en behoorlijkheden met betrekking tot verleden, heden en toekomst).

- deskriptieve, interpretatieve, evaluatieve en normatieve proposities over de plaats van individuen en groepen in die instituties en over hun gedragsrelaties tot die instituties (eveneens met betrekking tot verleden, heden en toekomst).

Het zijn in de eerste plaats deze proposities die vorm, inhoud, voortbestaan en transformatie der instituties begeleiden en konditioneren. Daarnaast zijn er evenwel ook 'beliefs' en 'disbeliefs', die inhoudelijk geen betrekking hebben op de instituties zelf, maar niettemin een eu- of disfunctionele werking hebben ten overstaan van die instituties. Zo kunnen bepaalde proposities over de natuur, over het 'bovennatuurlijke', over de zin van het menselijke leven ... etc., die op zichzelf geen betrekking hebben op de sociale realiteit, toch een directe sociale relevantie hebben. Voorbeeld: de rooms-katolieke ideologie bestaat niet enkel uit een geheel van 'beliefs' en 'disbeliefs' met betrekking tot kerkelijke instituties en structuren, maar ook uit 'beliefs' en 'disbeliefs' met betrekking tot de godheid, de relatie mens-godheid, het 'nabestaan' ... enz.

Deze 'beliefs' en 'disbeliefs' zijn voor het katholieke sociale systeem (zijnde een subsysteem van makrosociale systemen) onontbeerlijk: zij zijn groepsvormende factoren, rechtvaardigen het bestaan van een aantal kerkelijke instituties, verklaren het oprichten en instandhouden van aparte instituties tegenover bv. Lutheranen en Calvinisten ... enz. Het sociaal relevant karakter van deze 'beliefs' blijkt indirect bijvoorbeeld uit het verplicht stellen van hun aanvaarding onder de vorm van 'dogma's' of 'theologische waarheden', en uit de vaststelling dat het wegvallen van een aantal onder hen elke rechtvaardiging van aparte katolieke en protestantse (of zelfs vrijzinnige) instituties zou wegnemen.

De ideologie bestaat dus enerzijds uit proposities over de instituties van het sociaal systeem en anderzijds uit proposities die inhoudelijk geen betrekking hebben op de instituties maar die als groepsvormende en gedragsmotiverende factoren direct relevant zijn t. o. v. de instituties.

Het is onmogelijk in abstracto te bepalen welke proposities in ieder sociaal systeem tot deze laatste categorie zouden behoren. Dit moet voor elk sociaal systeem apart worden uitgemaakt door analyse van de functie der voorhanden 'beliefs' en 'disbeliefs'. Bepaalde opvattingen over het 'bovennatuurlijke', over de opvoeding der kinderen, over de sport ... (enz.) kunnen in systeem A wel sociaal-relevant en in systeem B niet sociaal-relevant zijn.

Een indicatie ter beantwoording van de vraag welke algemene en gemeenschappelijke 'beliefs' en 'disbeliefs' binnen een sociaal systeem als sociaal-relevant en welke als sociaal-indifferent gelden kan gevonden worden in de

aan- of afwezigheid van enige vorm van sociale controle en sanktionering der 'beliefs' en 'disbeliefs'. In elk sociaal systeem zijn de 'beliefs' en 'disbeliefs' met direkte sociale relevantie onderworpen aan enige vorm van controle en sanktionering door de publieke opinie of door de geïnstitutionaliseerde gezagsinstanties. Zij dienen zich aan de leden van de groepering aan met een zeker drukarakter, drukarakter dat toeneemt in intensiteit naarmate de sociale relevantiegraad verhoogt. Afwijking wordt 'gestraft' met morele sankties (bv. publieke afkeuring), met institutionele sankties (bv. beperking van aktiemogelijkheden) of met fysische sankties (fysisch geweld, materiële vrijheidsberoving). Aanvaarding wordt 'beloond' met goedkeuring, aanmoediging, status- en prestigestijging, uitbreiding van aktiemogelijkheden ... enz. De 'beliefs' en 'disbeliefs' zonder (direkte) sociale relevantie zijn daarentegen niet — of veel minder — onderworpen aan sociale controle en sanktionering. Zij behoren tot de sektor der 'persoonlijke vrijheid' zelfs wanneer zij een hoge graad van gemeenschappelijkheid en algemeenheid vertonen. Zo kan een individu of een groep in onze maatschappij afwijken van een hele reeks gevestigde 'beliefs' en 'disbeliefs' over behoorlijke kledij, omgangsvormen, opvoedingstechnieken, geldbesteding ... zonder onmiddellijk aan sanktionering te worden onderworpen. Zodra evenwel de afwijking de gevestigde basisinstituties bedreigt — of op het punt staat te bedreigen — treedt het mechanisme van sociale controle en sanktionering in werking. De afwijkende 'beliefs' verschuiven dan van de sociaal indifferente naar de sociaal-relevante sektor.

Het zal duidelijk zijn dat geen precieze grens kan getrokken worden tussen deze twee sectoren. Met betrekking tot 'beliefs' en 'disbeliefs' kan *stricto sensu* geen sprake zijn van « sociaal-indifferent » en « sociaal relevant » maar wel van meer of minder indifferente en relevante. Het betreft geen absolute tegenstelling, maar een gradatie tussen twee polen. Metodologisch dienen wij echter op deze gradatieschaal ergens een kritisch punt aan te brengen, dat als buikbare scheidingslijn kan gelden. Dit punt kan o. i. bepaald worden door voor elke gegeven groepering uit te gaan van volgende vragen :

- welke 'beliefs' en 'disbeliefs' zijn fundamenteel voor de werking der basisinstituties en voor de motivering, rechtvaardiging en oriëntatie van het handelen der groepering?
- welke 'beliefs' en 'disbeliefs' vallen binnen de groepering duidelijk in de sektor van controle en sanktionering door de algemene, opinieconsensus en door de geïnstalleerde gezagsinstanties — op zulkdanige wijze dat de afwijking tenminste gesanktionerd wordt door een aktie tegen de afwijker(s) waarbij deze zijn (hun) handelingsmogelijkheden beperkt ziet (zien)?

De 'beliefs' en 'disbeliefs' die in deze categorieën vallen kunnen dan duidelijk tot de ideologie van de groepering worden gerekend. Wat erbuiten valt kan dan als niet-ideologisch gelden ; met een tussengebied dat de overgang tussen beide vormt en dat 'periferaal-ideologisch' zou kunnen genoemd worden, en dat gekenmerkt is door onderworpenheid aan een lichte vorm van controle en morele sanktionering door de publieke opinie (goedkeuring, afkeuring ; aanmoediging, verwijten).

Wij zijn er ons van bewust dat deze aflijning nog iets willekeurigs blijft behouden, maar een volledig bevredigende aflijning is nu eenmaal onmogelijk waar men te maken heeft met gradatieverschillen. Het willekeurige van de aflijning lijkt ons ook niet bijzonder storend, daar het bepalen van de 'beliefs' en 'disbeliefs' die duidelijk onder de twee genoemde categorieën ressorteren metodologisch belangrijker is dan het bepalen van de precieze grens tussen wat « nog-wel » en wat « niet-meer » « strikt-ideologisch » is.

4 *Enkele implicaties en konsekwenties van deze aflijning*

a Ideologie verschijnt in deze aflijning als een partiële totalisering van overtuigingen, en is als dusdanig onderscheidbaar van wereld- en levensbeschouwingen.

Ideologieën vertonen wel de tendens om zich in het bewustzijn van hun aanhangers aan te dienen als 'totale' verwijzings- en oriënteringssystemen, en zij maken ook wel theoretisch aanspraak op interpretatieve en evaluatieve 'totaal' — verklaring van mens en wereld. Maar in feite heeft de beoogde en gepretendeerde totalisering slechts betrekking op dat deel van de wereld en van het gedrag dat niet overgelaten wordt aan de sektor van vrije en individuele interpretatie, preferentie en evaluatie, het deel dus dat onder sociale normering en controle valt. Het fenomeen wereld en levensbeschouwing omvat daarentegen ook deze sektor van 'vrijheid' en 'individualiteit'; het is dus een ruimer, omvattender fenomeen, minder afhankelijk van sociale normering en controle en derhalve in het bewustzijn ook minder door het 'druk'-fenomeen begeleid. Van 'wereld- en levensbeschouwing' kunnen wij ook spreken met betrekking tot groeperingen. *Wereld- en levensbeschouwing* is een *individueel-psychisch* en een *psychosociaal* fenomeen, *ideologie* een *psychosociaal* en een *sociaal-structureel* fenomeen : 'psychosociaal' omdat ideologie een geheel van kollektieve psychische 'inhouden' betreft die interpersoonlijke kommunikatie van 'houdingen' mogelijk maakt, en 'sociaal-structureel' omdat ideologie een geheel van psychische inhouden betreft die verbonden zijn met bepaalde sociale structuren en die als dynamische factoren in of tegenover die structuren werkzaam zijn.

b Als psychosociaal en sociaal-structureel fenomeen dat eigen is aan elke bestaande of mogelijke groepering, kan ideologie niet 'pejoratief' of 'negatief' geïnterpreteerd worden. Ideologieën zijn konstitutieve elementen van alle sociale systemen. Sociale systemen zijn zonder ideologieën onmogelijk. Uit de functies die ideologieën en sociale systemen vervullen (eufunktionele of disfunktionele werkingen) vloeit voort dat ideologieën niet op grond van epistemologische criteria betreffende hun cognitief-theoretische geldigheids- of waarheidsgraad kunnen aanvaard of verworpen worden. De vraag of ideologieën 'waar' of 'vals' zijn in kennis-theoretisch opzicht is met betrekking tot de functies die ideologieën in sociale systemen vervullen irrelevant. In gewone termen gesteld: ideologieën zijn er niet om de wetenschappelijke waarheid te verkondigen, maar wel om de 'sociale waarheid' in te prenten in het bewustzijn van hun aanhangers. Zij moeten de 'sociale evidenties', de zekerheidspremisen voor het groeperingsdenken en groeperingshandelen verschaffen; zij moeten fungeren als gedragsmotiverende, gedragscoördinerende en gedragsoriënterende instanties. De inhoud van ideologieën wordt dan ook gekonditioneerd door deze motivatie-, coördinatie- en oriëntatiebehoeften, en slechts in sekundaire orde door eisen van kennistheoretische geldigheid en logische consistentie.

Het is mogelijk te onderscheiden tussen ideologieën met hogere en ideologieën met lagere kennistheoretische geldigheidsgraad en logische consistentiegraad, maar niet tussen groeperingen met en groeperingen zonder ideologie. Zoals het mogelijk is te ijveren voor verhoging van de kennistheoretische geldigheidsgraad en logische consistentiegraad, maar niet voor opheffing en uitschakeling van ideologieën en hun vervanging door volledig wetenschappelijk gefundeerde en logisch consistente overtuigings-systemen. De functies van ideologieën en die van wetenschappelijke systemen vallen niet helemaal samen. De laatste kunnen de eerste niet volledig vervangen.

c De hier gegeven omschrijving en afbakening van ideologie maakt het mogelijk het begrip af te lijnen tegenover enkele begrippen die er vaak mee worden geassocieerd: de begrippen 'wetenschap', 'filosofie' of 'filosofisch systeem', 'politieke, sociaaleconomische, religieuze theorie of doktrine'.

(a) *Ideologie* — *wetenschap*: wetenschap verschilt van ideologie in volgende opzichten:

- wetenschap van het empiristisch-inductieve type berust op een gecontroleerde en genormeerde methode van kennisverwerving. Zij volgt voorgeschreven regels betreffende observatie, experiment, hypotesevorming, inductieve redenering, bewijsvoering en theorievorming. We-

tenschap van het logisch-matematische type berust eveneens op een genormeerde en gecontroleerde methode: regels betreffende axiomatic en deductie, betreffende logische consistentie. In beide typen van wetenschap is 'waarheid' of 'geldigheid' een functie van de kennis-theoretische basispremissen en van de voorgeschreven methodologie. 'Zekerheid' is relatief aan deze premissen en methodologie. Iets is 'zeker' wanneer het logisch consistent is met de aanvaarde premissen, d. w. z. wanneer het ermee kan gerelateerd worden door middel van de voorgeschreven methodologie. De notie 'absolute zekerheid' in de zin van 'onmiddellijke en onvoorwaardelijke evidentie' (los van elke verwijzing naar een bestaand referentiekader) is met betrekking tot de wetenschap zinledig.

Ideologieën beantwoorden zelden of nooit in hun totaliteit aan deze eisen van kennisverwerving en 'waarheid' of 'geldigheid'. Zij zijn daarentegen gekenmerkt door het veelvuldig voorkomen van o. m. voorbarige konklusies, ontoelaatbare veralgemeningen, kontradikties, vaagheden, onvolledigheden, vaagheden, rationalisaties, pseudokognitie of pseudoteoretische premissen, gevoelsargumenten, wensdenken e. a.

'Zekerheid' is synoniem voor 'psychische evidentie' en 'onvoorwaardelijk geloof'; 'waarheid' is absoluut, ze is niet relatief aan een genormeerde en gecontroleerde methodologie.

- Wetenschap is naar intentie kontemplatief. Zij beperkt zich tot oordelen over feitelijkheden, mogelijkheden en waarschijnlijkheden met betrekking tot verleden, heden en toekomst. Zij wil beschrijven, systematiseren, verklaren, voorspellen.

Ideologie daarentegen is naast theoretisch-kontemplatief ook evaluatief, aspiratief en normatief. Zij houdt ook oordelen over wenselijkheden en behoorlijkheden in, houdt idealen voor, stelt doeleinden voor de aktie en verordent normen.

Dit geldt ten dele ook voor de praktische of toegepaste wetenschap (normatieve wetenschap). Het verschil ligt evenwel in het feit dat de waarde-oordelen en normen die deze wetenschap inhoudt of poneert instrumenteel zijn. Dit wil zeggen dat zij slechts binnen de wetenschap kunnen bepaald worden voor zover zij in functie staan van waarde-oordelen en normen die buiten die wetenschap werden bepaald, of die de extrawetenschappelijke basis van die wetenschap uitmaken. Ideologie daarentegen is één der instanties die fundamentele waarden *stelt* (kreëert, poneert) vanuit zichzelf, d. w. z. vanuit haar sociopsychische en sociaalstrukturele functies.

- Wetenschappelijke kennis is steeds voorwaardelijk, hypotetisch, voorlopig, fragmentair. Ideologische beliefs en disbeliefs hebben een dogmatisch en absoluut karakter. Wetenschap is een open, ideologie een gesloten systeem. Wetenschap streeft naar totalisering, maar met bewustzijn van het onbereikte van die totalisering. Ideologie pretendeert een bereikte, definitieve totalisering, of dient zich althans zo aan in het bewustzijn van haar aanhangers.
- (b) *Ideologie-filosofie* : de samenhang tussen deze fenomenen is nauwer dan die tussen ideologie en wetenschap. Wij kunnen evenwel ook hier nog wezenlijke verschilpunten aanstippen :
- wijsgerige systemen zijn naar intentie : logisch consistent, zuiver begripsmatig-rationeel, cognitief-teoretisch geldig, autokritisch, bewust van hun beperkt totaliseringskarakter. Ideologieën zijn psychologische en sociologische systemen, niet louter op verstandelijk denken gefundeerd, geldig in de vorm van subjektieve en sociale evidenties, weinig autokritisch en definitief-totalitair.
 - wijsgerige systemen zijn niet — of niet noodzakelijk en direkt — exponenten van de fundamentele 'value-attitude systems' in het basispersoonlijkheidstype van een groepering. Zij fungeren ook niet — of niet noodzakelijk — als eufunktionele of disfunktionele elementen van een sociaal systeem. Voor zover zij dit wel zijn — of het na verloop van tijd tengevolge van een assimilatieproces worden — gaan zij over van filosofische naar ideologische systemen (bv. marxisme als wijsgerig systeem en marxisme als ideologie).
 - wijsgerige systemen zijn — zo al niet naar al hun inhouden dan toch naar hun combinatie en structurering — veel meer produkt van een individueel gedifferentieerd analytisch en syntetisch denken en van een persoonlijke wereld- en levensbeschouwing dan ideologieën. De auteurs van wijsgerige systemen en de rol die hun specifieke persoonlijkheid speelt in de totstandkoming van vorm en inhoud van die systemen zijn gemakkelijker aanwijsbaar dan bij ideologieën het geval is. Ideologieën zijn anoniemer, kollektiever, direkt verbonden met de specifieke toestand van een sociaal systeem op een gegeven ogenblik van zijn evolutie. Wijsgerige systemen ontwikkelen zich ook autonomer t. o. v. de basisinstituties van het sociaal systeem dan ideologieën omdat zij er functioneel minder direkt mee verbonden zijn. Ideologieën zijn — om een marxistische term te gebruiken — enger 'praxis'betrokken.
- (c) *Ideologie-doktrine* : vaak wordt ideologie gebruikt als synoniem voor sociaaleconomische, politieke of religieuze doktrine. Toch is het wenselijk, om redenen van begripsverheldering, ook hier een onderscheid te maken :

- het begrip 'doktrine' legt meer de nadruk op een geheel van beliefs en disbeliefs die expliciet-verbaal geformuleerd werden en een sterke tendens naar logisch systeemkarakter vertonen (een 'sluitende theorie' met betrekking tot een precies gedefinieerde werkelijkheidssektor). 'Doktrine' roept direkt associaties op als: 'publieke bekrachtiging' en 'officiële belijdenis en afkondiging' binnen het sociale systeem, en 'verbonden met institutioneel erkende geschriften, beleidsverklaringen, actieprogramma's ...'.

Ideologie verwijst daarentegen naar de beliefs en disbeliefs die werkelijk aanwezig zijn in het bewustzijn van de groeperingsleden en die in feite blijken werkzaam te zijn in de sociale realiteit.

- dit onderscheid is belangrijk omdat de dagelijkse en de wetenschappelijke observatie aantonen dat in gegeven sociale systemen de geformuleerde, officieel-verkondigde 'doktrine' niet noodzakelijk samenvalt met de ideologie als psychosociaal en sociostructureel fenomeen. Het verschijnsel van flagrante diskrepantie tussen beide is voldoende bekend: vb. de tegenstellingen tussen klasse-ideologie en partijdoktrine in autoritaire politieke regimes, of de tegenstellingen tussen de uit de praktijk blijkende ideologie van de Spaanse hogere klerus en de officiële sociale doktrine van de rooms-katolieke kerk. Doktrines berusten op ideologische (en ook op wijsgerige) systemen en zij trachten er van hun kant invloed op uit te oefenen, maar zij vallen er niet mee samen. Er bestaat dus een verschil tussen beide naar vorm en naar inhoud.

Het hoeft ook hier weer nauwelijks gezegd dat de gemaakte onderscheidingen en tegenstellingen niet absoluut maar gradueel zijn. In de konkrete werkelijkheid van het geestesleven zijn de mengvormen, tussenvormen en overlappingsen van wetenschap, wijsbegeerte, ideologie, doktrine legio. Om begripsanalytische redenen is het aanbrenge van dergelijke onderscheidingen en tegenstellingen evenwel verantwoord en onontbeerlijk.

- d De gegeven omschrijving en afbakening van ideologie laat toe de belangrijkste elementen die voorkomen in de opgesomde definities erin te integreren.

De definities IV-VII-XII-XIV-XVI beklemtonen de integratieve, eufunktionele en/of dynamische, disfunktionele werking van ideologieën.

De definities VI-XII vermelden de algemene waardenoriënterende functie.

De gedragsmotiverende en gedragsoriënterende functie wordt het meest beklemtoond: definities I-IX-XI-XII-XIII-XV-XVI.

Definitie III legt de nadruk op het moreel en filosofisch neutraal karakter van het begrip. Het sociopsychisch karakter van het ideologiefenomeen en het onderscheid met doktrine: definitie X.

De relatie ideologie-institudies : definities VIII-XVI.

Het supra-individueel karakter van de ideologie : definites II-VIII-XII.

Besluit

Wij hebben in dit artikel een vrij lange weg afgelegd om uiteindelijk te komen tot een vrij eenvoudige omschrijving van wat wij onder 'ideologie' zouden kunnen verstaan. Men zou zich dan ook kunnen afvragen waarom die weg moest afgelegd worden : waarom een korte en duidelijke omschrijving van enkele zinnen niet zou volstaan? Het antwoord op deze vraag ligt o. i. hierin dat men slechts een duidelijk en kritisch inzicht in termen en begrippen kan verwerven door hen op te zoeken daar waar hun problematiek moet gesitueerd worden, met name in het spanningsveld tussen taal en werkelijkheid, tussen term en fenomeen. Dit spanningsveld kan enkel betreden worden wanneer men het konkrete taalgebruik in zijn veelvuldigheid en historische evolutie opspoorst en analyseert. Door zulke opsporing en analyse verwerft men inzicht in de elementen die de spanning tussen een term of begrip en het fenomeen of de fenomenen waarnaar wil verwezen worden veroorzaken ; en kan men door expliciteering, precisering, selectie en eliminering komen tot nuttige begripsverheldering en tot wetenschappelijk-operationele begripsbepaling.

In de hoop dat dit artikel enigszins daartoe kan bijdragen willen we besluiten met een citaat uit Barion's « Was ist Ideologie? » :

« Begriffsklärung wird im allgemeinen nicht um ihrer selbst willen unternommen, sondern ist Mittel zu einem Zweck. Sie will mit ihren Analysen, ihren Unterscheidungen und ihrem Aufsuchen von Beziehungen Unklarheiten in den Inhalts- und Umfangsbestimmungen bestimmter Begriffe aufhellen, um die geeigneten Mittel zu gewinnen zur denkenden Betrachtung der Gegenstände, deren alle Anschauung bedarf, um Erkenntnis zu werden. Begriffsklärung dient der Genauigkeit, der Vervollkommnung, der grösseren Adäquatheit der Erkenntnis, sie fördert den Erkenntnisprogress. Auch ihre praktischen Ziele bleiben im Bereich der Theorie ». (60).

Dankwoord

Een hartelijk woord van dank weze hier nog gericht tot Prof. Dr. Jaap Kruithof die door kritische opmerkingen en door konstruktieve suggesties aktief deel had in het totstandkomen van dit artikel.

HUGO VAN DEN ENDEN.

(60) Barion, (J.), op. cit., pp. 99-100.